

VERSLAGEN & MEDEDELINGEN

Jaargang 132, 2022, Aflevering 2

Aflevering 2

- 115 **Het Zuid-Vlaamse suffix *-ie(s)* en het verzet tegen de posttonische reductie**
Een nagekomen huldeblijk aan Johan Taeldeman
Luc Van Durme
- 147 **Uit de ontstaansgeschiedenis van Elsschots *De leeuwentemmer***
Marcel De Smedt
- 179 **Een state of the art van de poëzie/wetenschap**
Bart Eeckhout

Het Zuid-Vlaamse suffix *-ie(s)* en het verzet tegen de posttonische reductie.

Een nagekomen huldeblijk aan Johan Taeldeman¹

Luc Van Durme

Samenvatting

In 2016 betoogde Johan Taeldeman dat de waarschijnlijkste verklaring voor het Zuid-Vlaamse, nog levenskrachtige bijtonige suffix *-ie(s)* in meersyllabige woorden moet worden gezocht in een vorm van mouillering van de eindcluster *-ns*. Deze bijdrage legt eerst uit waarom men het met die visie moeilijk heeft en probeert op basis van oud bronnenmateriaal te peilen naar de historische diepgang van *-ie(s)*.² De ligging van het *-ie(s)*-gebied (zoals door Taeldeman gereconstrueerd) nabij de huidige Vlaams-Picardische taalgrens kan op het eerste gezicht doen denken dat *-ie(s)* de weerspiegeling is van een rechtstreeks beïnvloedingsproces vanuit de aanpalende Galloromania. Schijn bedriegt echter: *-ie(s)* is veeleer het product van een eigen Vlaamse ontwikkelingsgang. Zulks wordt ook duidelijk bij het bestuderen van de enigszins vergelijkbare (intussen zo goed als verdwenen) vorm *-ighem*, die opduikt in het variantenapparaat van plaatsnamen op *-inga haim* in een gebied waarvan dat van *-ie(s)* een onderdeel is. Zowel *-ie(s)* als *-ighem* reveleren het fenomeen van het verzet tegen de posttonische reductie in het zuidwesten van het Nederlandse taalgebied.

Het Zuid-Vlaamse suffix *-ie(s)* profileert zich als een morfologisch voorbeeld van ‘polarisering’, het verschijnsel dat Taeldeman zelf onder de aandacht bracht in 2000. Bestaat er een treffender eresaluut aan het intellect van de grote schatbewaarder van de Nederlandse taal?

¹ Ik betuig mijn zeer gemeende dank aan de twee anonieme reviewers die door hun kritische inbreng en methodologische wenken bijdroegen tot de publicatie van deze bijdrage, die met name een plaats kreeg in de *Verlagen & Mededelingen* omdat *-ie* als mogelijk onderdeel kan worden beschouwd van de nog grotendeels te bestuderen ruimere problematiek van de tonologische verschillen tussen Belgisch Nederlands en Nederlands Nederlands.

² Het is zeer te betreuren dat Taeldeman aan het door hem zelf aangezwengelde debat niet meer kan deelnemen. In 2017 verliet hij ons, plots en ontijdig.

Abstract

In 2016 Johan Taeldeman argued that the most probable explanation of the lively South Flemish suffix *-ie(s)* with secondary word stress in polysyllabic words can be found in a process of palatalization of the final cluster *-ns*. This article first explains why that vision can hardly be corroborated. Then, on the basis of old source material, it tries to gauge the historical depth of *-ie(s)*.³ At first sight the position of the *-ie(s)* area (as reconstructed by Taeldeman) near the present Flemish-Picardian language border may suggest that *-ie(s)* is the reflection of a direct influence from adjacent Galloromania. However, appearances are deceptive: in reality *-ie(s)* can be considered as the product of a genuine Flemish development. Somehow South Flemish *-ie(s)* is comparable with the (now almost disappeared) *-ighem* form, which is found in the range of place-names ending in *-inga haim* in an area largely overlapping that of *-ie(s)*. Both *-ies* and *-ighem* disclose the phenomenon of the resistance to posttonic reduction across the South West of the Dutch language area.

South-Flemish *-ie(s)* presents itself as a morphological example of ‘polarization’, the phenomenon which Taeldeman brought to our attention himself in 2000. As such, this article hopes to be an appropriate ultimate tribute to the intellect of the great treasurer of the Dutch language!

1. INLEIDING: ‘MOUILLERING ALS VERKLARING VAN HET ZUID-VLAAMSE SUFFIX *-IE*’, EEN ONHOUBBARE OPVATTING

De Zuid-Vlaamse suffixoïde *-ie* als equivalent van *-en* elders heeft al kunnen rekenen op de uitvoerige aandacht van vele auteurs: I. Teirlinck (1924), W. Pée (1938), M. Hoebeke (1968, 1969), F. De Tollenaere (1969) en recenter J. Taeldeman (2016 [2017]) en J. Van Loon (2014, 2018, 2021⁴).

Het verspreidingsgebied van *-ie* situeert zich meer bepaald in de zuidelijke rand van Oost- en West-Vlaanderen, waar beide provincies elkaar raken, dus zowel ten oosten als ten westen van de Schelde. Tot de bekendste woordcategorieën met *-ie* behoren: alle ongelede woorden van het type *veulie*, *verkie* en *hekkie*, alle stofadjectieven van het type *houtie* en *ijzerie* en alle diminutieve

³ It is an enormous pity that Taeldeman can no longer take part in the debate stimulated by himself. In 2017 he suddenly passed away.

⁴ Deze publicaties bevatten zeer waardevolle gegevens voor de beoordeling van het *-ie*-fenomeen. Zelf staat Van Loon kritisch tegenover Taeldemans visie; zie Van Loon, 2018, pp. 267-269.

en augmentatieve of versterkende/ expressieve mannelijke persoonsnamen van het type *Bokkie* (uit een achternaam: De Bock) en van het type *Jotie* (uit een voornaam: Johan).⁵

Traditioneel wordt aangenomen dat die *-ie* een onverkleurde voortzetting is van het historische suffix $\bar{i}n$, dus met ongediftongeerde \bar{i} . Taeldeman merkt echter op dat heel wat woorden die nooit een $\bar{i}n$ hebben gekend ook de uitgang *-ies* dragen (zoals *ovies*, pl. van *oven* uit Wgm. **ofan*) en denkt voor *-ie* en *-ies* daarom veeleer aan een scenario waarbij een overgang pl. *-ens* > *-ies*, via een tussenstap met mouillering, een gangmakersrol heeft gespeeld. Enkel voor de ‘subcategorie’ van de stofadjectieven zoals *ijzerie*, kan volgens Taeldeman die verklaring niet worden ingeroepen: dat soort adjectieven is wel nooit door de uitgang *-s* gevolgd.

Hoewel hij aan de hand van de gegevens uit de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND) voor Parike, Everbeek en Geraardsbergen tot de reconstructie komt van de bovenstaande ontwikkelingsgang, moet worden opgemerkt dat de regio van het gebied met *-ie* en het mouilleringengebied aan de Dender (nu ook al in recessie) elkaar nauwelijks raken. Dat is precies het geval in de drie genoemde gemeenten. Daarom lijkt Taeldemans voorwaar vindingrijke reconstructie veeleer op een nipt gelukte collage. Taeldemans veronderstelling dat het Zuid-Vlaamse gebied met *-ie* van oudsher een mouilleringengebied is geweest, verwondert danig. Op grond van huidige en archivalische waarnemingen dient men voor dat gebied net het omgekeerde te concluderen. Te allen tijde is er weerstand geboden tegen elke opzettende vorm van mouillering. Zo verschijnen de clusters *lj* en *nj* er systematisch als *ld* en *nd*: Oudenaarde 15de eeuw *scaelde* (uit Oudpic. *escaille*); Velzeke 1680 *tHaraenden*⁶, later (Hof) t’Oranje. Vandaag de dag hoort men in Zuid-Oost-Vlaanderen nog steeds *aronden* voor ‘oranje’, *Spoonden* voor ‘Spanje’. In de Denderstreek zelf rees overigens aanvankelijk verzet: Aalst 1457 *Scaeldenhuis*, naast 1450 *tScaillenhuis*, 1474 *ant Scaeldienhuis* (zie hierover Van Durme, 2001). Taeldeman wist overigens zelf dat het Zuid-Vlaamse gebied met *-ie* behoorde tot het gebied met depalatalisering, dat zich precies afzette tegen het oostelijk aansluitende gebied met mouillering (zie zijn kaart en voorbeelden zoals

⁵ Tot vandaag geldt bij dat soort naamgeving een vrij strikte rangorde: bij voorkeur wordt de achternaam gebruikt; lukt zulks niet, dan dient de voornaam; lukt ook dat niet, dan neemt men zijn toevlucht tot de naam van een voorouder (mededeling Guido Tack, Oudenaarde).

⁶ Voor de bronvermelding van alle oude vormen wordt volstaan met een algemene verwijzing naar Bronnen. Voor de oudste periode zijn dat vooral het TW en de woordenboeken van De Flou en de Loisne, voor de periode daarna het TWOZV, tal van universitaire scripties en allerlei toponymische monografieën.

troulde ‘tralie’, uit Oudfrans *traille*, in Taeldeman, 2000, pp. 235-236). Bovendien verbaast het waarom het grote mouilleringengebied aan beide zijden van de Dender in het door Taeldeman veronderstelde geval dan zelf geen *-ie* of *-ies* heeft bewaard.⁷ De RND geeft hier overal *-as* op, zoals in *kiekas*, nergens *kiekies* of *kiekiens*. En op zichzelf is het ook wel ongewoon dat een pluralisvorm implicaties heeft gehad voor een singularisvorm: *-ie* < *-en* door back-formation uit *-ies* < *-ens*.

Hoe deskundig Taeldemans betoog, synchroon van aanpak, ook is opgebouwd, het wordt niet ondersteund door het historische materiaal, meer zelfs, het wordt erdoor tegengesproken. Verder is ‘bijtonig *-ie(s)*’ verkieslijker dan ‘onbeklemtoond *-ie(s)*’ uit de titel van de bijdrage.⁸

Zelf probeer ik hieronder allerlei historische documentatie op te lijsten en verder te peilen naar de chronologische diepgang van het fenomeen van *-ie* in Zuid-Vlaanderen. In het onderzoek betrek ik een andere suffixvorm die in het gebied van *-ie* wordt aangetroffen: *-ighem*, naast het beter bekende *-enghem*, uit *-inga haim*.

2. HET ZUID-VLAAMSE SUFFIX *-IE(S)*

2.1. EEN NIEUWE KARTERING

Taeldeman karteert Zuid-Vlaams *-ie(s)* op voortreffelijke wijze, zie de kaart op pagina 309, met uitleg bij de basisgegevens in voetnoot 8 op pagina 308.⁹ Het leek echter nodig de gegevens op een andere wijze te presenteren en de geografie van *-ie(s)* een tweede keer in kaart te brengen. **Kaart 1** is er het resultaat van. Immers, anders dan Taeldeman beschouw ik enkel het gebied met de onderstaande groepen 1 en 2 als het wezenlijke gebied van het bestudeerde fenomeen, dat *-ie* en niet *-ies* is. Van dat gebied vormt het areaal van groep 1 de echte kern. Daar is het suffix *-ies* tevens oververalgemeend: men treft het er niet enkel aan als product van klankwettig *-ins*, maar ook van onklankwettig *-ens*, blijkbaar met *-s* als faciliterende factor. Op haar beurt heeft die oververalgemening geleid tot oostwaartse expansie van *-ies* uit klankwettig *-ins* met de onderstaande groep 3 als resultaat. Zowel in Outrijve als in Velzeke hoort men nu *kri(e)kskies* ‘kriekjes’ en *stillekies* ‘stilletjes’.

⁷ In het zuiden reikt het gebied van de onderstaande groep 3 met *-ies* lichtjes tot over de Dender: een verwaarloosbaar gegeven.

⁸ In J. Taeldemans samenvatting is ‘onbeklemtoond *-ie(s)*’ vervangen door ‘niet-hoofdtong *-ie(s)*’.

⁹ Corrigeer: Outrijve (O 189) en (i.p.v. Melden) Berchem (O 199).

Het gebied met de onderstaande groep 3 dient dus te worden beschouwd als een uitvloeisel van een fenomeen van groep 1, meer niet. Het zou echter onverantwoord zijn geweest dat gebied niet op te nemen in de kartering.

Voor de inschatting van de validiteit van Taeldemans betoog heeft die toedracht uiteraard haar implicaties. Tevens komt ze neer op een ingrijpende amputatie van Taeldemans ‘gebied met *-ies*’, dat aldus zijn halvecirkelconfiguratie met de taalgrens als basis verliest (en tevens het mogelijke denkspoor van *-ies* als taalgrensgerelateerd fenomeen sterk aan geloofwaardigheid doet inboeten).

Net als voor dat van Taeldeman is voor het onderhavige onderzoek van het *-ie(s)*-fenomeen niet de Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten (FAND), maar de RND de basisbron,¹⁰ meer bepaald met de stofadjectieven *aarden* (zin 56) + *beuken(hout)* (zin 109), de diernaam *veulen* (zin 107) en de pluralisvorm *-e(n)s* uit ouder klankwettig *-ins* in *kiekens* (zin 1), *pinjtjes* (zin 10), *kriekjes* (zin 11) en *pareltjes* (zin 2).

Over het zo belangrijke augmentatieffix (type *Bertie*) zwijgt de RND, daarom heb ik er in het onderstaande geografisch overzicht zelf een plaats aan toegekend.¹¹ Woorden uit andere zinnen van de RND bevatten dan weer waardevolle gegevens, maar die zijn niet representatief voor het hele *-ie(s)*-gebied en lenen zich daarom niet tot kartering. Zo zijn er de woorden uit zinnen 36 en 46. Ten eerste zin 36: *Die peer ... een witte kern (pit)* heeft zijn groot belang voor de weergave van de vormen waarmee het woord *kern* uit Germ. **kernan-* f. ten onzent verschijnt.¹² Al vroeg ziet men in het hier bestudeerde gebied zelfs vier vormen: Mnl. *kerne* f., Mnl. *kerle* m. (MW III 1368 en 1372) en westelijk Mnl. *kernel* m., Mnl. *kernelle* f. (beide met Romaanse klemtoon) – een situatie die tot vandaag onveranderd is gebleven. *Kernel* treft men nu nog het oostelijkst aan tot in Zulte, *kerle* vindt men in het zuidwesten van Oost-Vlaanderen, van Everbeek en Parike tot Sint-Maria-Lierde en noordoostelijk tot Velzeke. Het noordwesten van Oost-Vlaanderen tot voorbij Gent kent *kern*. Gavere, Oudenaarde en Ruijen maken van dat gebied deel uit met [*ki.ərən*], blijkbaar voorheen met parasitaire sjwa [*ki.ərən*] of [*ki.ərənə*].¹³ Als woord op *-rən/-rənə* aangetrokken door de woorden met klankwettige *-ie*

¹⁰ Zelf kon ik Lozer (O 19a) toevoegen. Zingem (O 47) verplaatste ik naar een andere groep.

¹¹ Met name op basis van zelf ingezamelde actuele en archivalische gegevens. Men treft het type ook aan buiten het via de RND bekende gebied met *-ie(s)*, onder meer in Waregem (O 80), zie hieronder.

¹² Dit woord vindt men algemeen bestudeerd in Willemys, 1966, met een kartering voor het Zuid-Nederlandse taalgebied op p. 116.

ziet men in het *-ie(s)*-gebied *keerie/kerrie* domineren.¹⁴ Ten tweede zin 46: Zoo vet als een ... ('door de informant zelf in te vullen') levert voorbeelden op van *verken/verkie*, in West-Vlaanderen luidt het *zwijn* en op nog andere plaatsen *otter*, *slak*...

De bovenstaande inbreng leidt (zonder de gegevens van zinnen 36 en 46) tot de geografie van drie groepen van plaatsen:

1. Plaatsen met *-ie* in *aarden/beuken-* én in *veulen* en met *-ies* < *-e(n)s* uit ouder klankwettig *-ins*, dus met historische \bar{i} zoals in de woorden hierboven. Op die plaatsen en enkel daar horen ook vormen thuis zoals *lakies* voor *lakens*; *snoenies* voor 's *noens*, *snuchties* voor 's *ochtends*, *sovies* voor 's *avonds*; *nef-fiest* voor *nevenst*, *seffies* voor *seffens*, *zevieste* voor *zevende*, dus zonder historische \bar{i} . Vooral hier treft men tevens het augmentatieve type *Bertie* aan.

Anzegem (O 182), Avelgem (O 187), Berchem (O 199), Bevere (O 97), Eine (O 94), Ingooigem (O 181), Etikhove (O 203), Heestert (O 186), Mater (O 123), Nukerke (O 202), Ooike (O 93), Oudenaarde (O 98), Outrijve (O 189), Petegem-aan-de-Schelde (O 196), Ronse (O 265), Ruien (O 192), Schorisse (O 205), Sint-Maria-Horebeke (O 124), Tiegem (O 184), Wortegem (O 95) en Zingem (O 87).

2. Plaatsen met enkel *-ie* in *aarden* en/of *beuken-*. Ook hier treft men het augmentatieve type *Bertie* aan.

Deerlijk (O 82), Helkijn (O 258), Huise (O 90), Kruishoutem (O 84), Lozer (O 19a), Moen (O 188), Sint-Denijs (O 190), Zulte (O 12), Vichte (O 83) en Zwevegem (O 179).

3. Plaatsen met enkel *-ies* in één of meer van de bovenstaande woorden (*kiekens*, ...) op *-ens* uit *-ins* met historische \bar{i} :

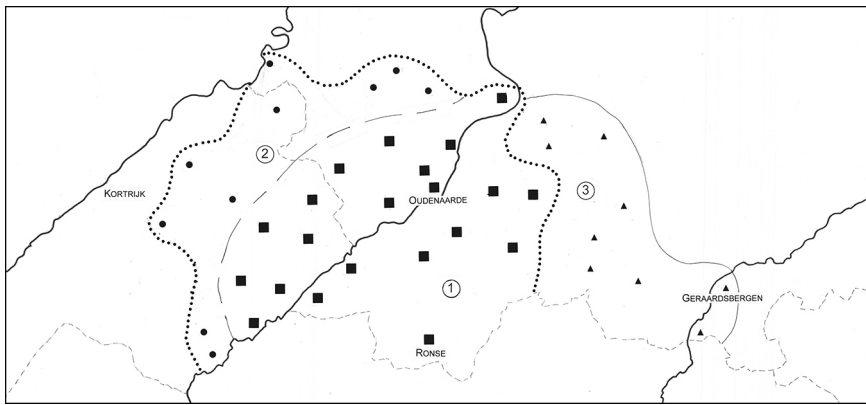
Geraardsbergen (O 228), Nederbrakel (O 208), Opbrakel (O 210), Overboelare (O 230), Parike (O 211) (met *-ins*, die wel geen 'historische' *-ins* reflek-

¹³ Deze evolutie was daar in late middeleeuwen mogelijk blijkens Oudenaardse spellingen als 1338 *arreme* 'arm', *dareme* 'darm', 1414 *baremen* 'bermen', 1427 *hellemen* 'helmen' (Hoebeke, 1968, pp. 451-452, 504-505). Van Loon merkt op dat dat soort inserties in het huidige Oost-Vlaams niet meer bestaat en dus in de post-middeleeuwse tijd moet zijn geblokkeerd (Van Loon, 2018, p. 231).

¹⁴ Meer bepaald in Asper, Berchem, Bevere, Eine, Etikhove, Huise, Kruishoutem, Lozer, Nokere, Nukerke, Ooike, Petegem-aan-de-Schelde, Ronse, Schorisse, Wortegem en Zingem. De vorm *keerie/kerrie* doorprijkt Taeldemans voorstelling 'alternanties ongeleed $\bar{o}v\bar{a}n$ (Wgerm. **ofan*) versus geleed $\bar{o}vies$ ' (en 'de sluiting tot *-ies* in de hand gewerkt door een op *-n* volgende *-s*')': (ook) in de singularisvorm *keerie/kerrie* hoort men *ie*, niet *æn*.

teert), Sint-Denijs-Boekel (O 114), Sint-Maria-Latem (O 108), Sint-Maria-Oudenhove (O 127) en Velzeke-Ruddershove (O 111).¹⁵

Men kan zich afvragen of nog andere groepen van plaatsen kunnen worden onderscheiden die bijdragen tot een ruimer structuurgeografisch overzicht. Wat leren de RND en de archivalia ons bijvoorbeeld over de tegenstelling *-kin/-ken* en de eventuele impact van die tegenstelling bij de beoordeling van het *-ie*-fenomeen? Dat onderwerp komt niet hier, maar onder 5.3 aan bod.

Kaart 1

Het Zuid-Vlaamse gebied met *-ie*:

- plaatsen met *-ie* in *aarden/beuken-* én in *veulen* en met *-ies < -ens* uit ouder klank- en onklankwettig *-ins* (*kiekens, seffens...*)
[+ augmentatiefisch *-ie*] (**groep 1**)
- plaatsen met enkel *-ie* in *aarden* en/of *beuken-*
[+ augmentatiefisch *-ie*] (**groep 2**)

Het Zuid-Vlaamse gebied dat buiten het gebied met *-ie* valt:

- ▲ plaatsen met enkel *-ies < -ens* uit ouder klankwettig *-ins* in een of meer woorden (*kiekens...*) (**groep 3**)

¹⁵ De kaart van Taeldeman vertoont twee plaatsen meer, in het zuidoosten.

2.2. HET ‘TOEMAATJE *RONSIES*’

Taeldemans bijdrage besluit met de verklaring van *Ronsies*, het huidige adjectief van de naam Ronse.¹⁶ Vanuit zijn visie op het ontstaan van *-ie(s)* poneert hij voor *Ronsies* meer bepaald de ontwikkelingsgang *Ronsæs* (afgeleid van *Ronse*) > *Ronsens* (met *n*-insertie) > *Ronsieñf* (mouillering en sluiting *-æ* > *-ie*) > *Ronsies* (depalatalisatie en denasalering). *Ronsies* door mouillering, zowat de kroon op het werk. Precies met *Ronsies* wil deze bijdrage beginnen.

Zoals aangekondigd, laat ik de oude vormen spreken en die verbieden meteen een ontwikkelingsgang te reconstrueren vertrekkend van *Ronses*. De oude adjectiefvorm van Ronse is: *Ronsch* uit *Ronse* + *sch* (< Germaans *-iska*): 1456 *lanx den Groeten Rontschen weghe*; 1461 *der Rontscher straten* (dat.); 1537 *den Ronsschen wech*; 1577 *Ronsschen heirwich*; 1680 *Ronsschen herrewech*; 1717 *de Ronssche strate, de Ronssche baene*; ca. 1850 *Ronschen Heirweg* (in Welden), *Oude Rondschen Heerweg* (in Melden); begin 20ste eeuw *de Ronsche zotten*.¹⁷ Men kan hier vergelijking zoeken met *Deinse*, het adjectief van de naam Deinze (1449 *Doinsch* en later *Deinsch* zoals in 1604 *den Deynschen herwech*), en bij *Einse*, het adjectief van Eine (zoals in 1537 *de Einsche cauter*).

Tot de 19de eeuw werd *Ronsch(e)* algemeen als adjectiefvorm gebruikt. Later klonk het *Ronsies*, ‘beschaafd’ omgespeld als *Ronsesch*, nog later als *Ronsisch* (denk aan *Belgisch*). De spelling *-isch* was aan een opmars begonnen onder invloed van de 16de-eeuwse Duitse bijbelvertalingen. In 1710 schreef Lambrecht ten Kate over de *Gottische spraeke*. De nieuwe mode tastte ook autochtone Nederlandse namen aan. Zo treft men in 1790 voor het eerst *Kempisch* aan (Gysseling, 1984, pp. 18-19; Van der Sijs, 2019, p. 141).

De bitter jonge vorm *Ronsens* is in het dialect van Ronse zelf wellicht nooit in gebruik geweest.

¹⁶ Ter vergelijking: adjectieven van andere plaatsnamen in de buurt luiden in Oudenaarde nu *Deinzes* (Deinze), *Einies* naast *Eins* (Eine), *Maarkies* (Maarke), *Meldies* naast *Meldens* (Melden) en *Schosies* (Schorisse), maar *Ruiens* (Ruien) en *Weldens* (Welden), telkens met een te horen *n*. Hoe verder men zich verwijderd van de as Ronse-Oudenaarde, hoe minder uitgesproken men de vormen met *-ies* hoort. Zo klinkt het in Eine zelf niet *Einies*, maar (enkel) *Eins*. Zoals de eerste reviewer van dit artikel opmerkt, onttrekken vormen als *Meldens* zich aan de regel *-ens* > *-ies* en zijn het dus duidelijk jonge vormen. Men kan de groep van plaatsen met *-ens* als een subgroep van groep 1 beschouwen. Wegens de wisselende realisatie in de regio zou de kartering van de namen van die subgroep evenwel een te hachelijke onderneming zijn.

¹⁷ Niet bewijskrachtig zijn de namen Ronsemeersen en Ronskouter aangebracht in De Tollenaere, 1969, p. 132, omdat de naam **Ronse* zelf en ouder nog **Ronser* (met *-er* uit Germaans *-warja*) hier als eerste element onderliggend kunnen zijn.

2.3. OVERZICHT VAN HET HISTORISCH MATERIAAL PER CATEGORIE¹⁸

2.3.1. Vooraf een woord over de eindsequentie *-ies* met of zonder historische \bar{i}

Zoals hierboven uiteengezet, kan de eindsequentie *-ies* met of zonder historische \bar{i} niet worden beschouwd als een wezenlijk onderdeel van het *-ie*-verhaal. Het is de suffigale *-s* die hier in beide gevallen een eigen rol heeft gespeeld.

Leggen wij nu de evolutie *-ens* > *-ins* > *-ies* zoals in het Zuid-Vlaamse *neffiest*, ‘nevens, A.N. naast’ uit (*i*)*n* + *effen*, *even* < Germ. **ebna-* (dus zonder historische \bar{i}) even onder de historische loep.¹⁹ Enkele vroege voorbeelden:

[als bijwoord] Avelgem: 1370 *x virendele lants der neuen ... die men heet de Strepe* > 1508 *daer neffins gheseit de Strepe*;

[als voorzetsel] Oudenaarde: 1380 *neffins den Eecxkine*, 1564 *neffins tClooster*, 1571 *neffins der Scole*; Ronse: 1337 *binnen Ronse effene den weghe*, 1360 *neffene den wech*, 1496 *neffins den Boeme*, 1500 *neffins Roegiers weedekin*. Dat alles naast een meerderheid van vormen van het type *neven*.

Voor *-ens* > *-ins* > *-ies* kan men ervan uitgaan dat pas in een latere fase attractie is uitgeoefend door *-(k)ins* als pluralisvorm van bijvoorbeeld *verkins* voor *verkine*.²⁰

2.3.2. Singularisvormen bij diminutieven

Avelgem: 1398 *ant Rykijn*, 1423 *jeghen tRijcky*, 1437 *tRycken*, 1569 *tRycke*, nu het Rjtken, ‘de kleine Rj(t)gracht’.

Etikhove: 1435 *tHeidekin*, 1571 *Deykin* > 1680 *Hooghe Heijtie*, *Neerheijtie*.

¹⁸ Voor de volgende plaatsen konden uit archivalische bronnen naamkundige attestaties geput worden die *-ie* rechtstreeks bewijzen: Anzegem, Avelgem, Berchem, Bossuit, Eine, Etikhove, Ingoigem, Moen, Moregem, Nukerke, Outrijve, Ronse, Waregem en Zulte. Dezelfde bronnen leverden ook voor die en andere plaatsen allerlei ander relevant materiaal op.

¹⁹ Interessant zijn ook: Nukerke 1537 *inden Dierincost* ‘Duren Kost’ en Oudenaarde 1391 *sayin* ‘zaaien’; 1338 *wapine* ‘wapens’.

²⁰ Die laatste overgang treedt pas voorgoed op in de loop van de tweede helft van de 15de eeuw (met als verre voorloper in Holland 1297 *hoefdekijns*); zie Marynissen, 1996, p. 113. Voor Gent: 1418 *veerkine* > 1442 *veerkins*; voor Oudenaarde: 1437 *verckijne*, *verckene* > 1469 *verckins* (zie hieronder), 1469/1470 *van diuerschen sticckine* naast *van twee stickins*, *van twee stixkins*; voor Velzeke: van 1565 tot 1586 *de Twee Hecken* > 1595 *de Twee Heckens*.

Vergelijk het nu nog bewaren van *-kie* in Ronse in *boomkie* ‘boompje’, *keerekie* ‘pitje’, *maanekie* ‘manneling’. De historiek van die Ronsese *-kie* is moeilijk te vergelijken met die van de *-ie* die men aantreft in Roeselare (RND - N 38), met *boemki* ‘boompje’ (zin 124), *meisgi* ‘meisje’ (zin 82) en *vintfi* ‘ventje’ (zin 69).²¹

2.3.3. Augmentatieve persoonsnamen

Toponiemen op basis van een persoonsnaam gaan in de regel terug op een achternaam, niet op een voornaam. Hieronder een selectie uit de grote voorraad.

Anzegem: 1556 *Coolins Land* > 1782 *de partije lants genaemt den Coolie*; 1574 *den Stalyn land* > 1698 *hoylandt ghenaeemt de Staly*.

Avelgem: 1281 *pratum Weitini* (Liber Inventarius Sint-Pietersabdij Gent, 187 v°), 1398 *mersche die men heedt Herweutin*, 1408 *den Erweutin*, 1494 *in den Weyten* > 1556 *an den Weyty*, 1571 *upden Weyti*, 1573 *anden Weytinck* (met een ander suffix, wat wijst op een aarzeling in het dialect), nu [*də* ‘we.’*ti*].

1736 *Santie* (vgl. *Arent Santens*).

Nukerke: 1538 *tCritsveld* > 1845 *Christijveld* (lees *Chritsijveld*), bij de achternaam De Crits (*Critsie*).

Outrijve: 1572 *inden Buusij*, vgl. 1476 *Gheert Busins*.

Zegelsem: midden 19de eeuw *de Zoetie*, ‘een stuk bouwland ... Daar stond vroeger het huis van zekeren Soetens; het is thans afgebroken. Mijn vader wist nog te spreken van *Meetse Zoetie*’ (Teirlinck, 1924, p. 387).

2.3.4. Stofadjectieven

Etikhove: 1680 *Berckiehaeghe*; 1680 *Hautiepeert*; 1680 *Hautievelt*, voor ‘veld bij Ten Houte’, vgl. 1387 *ten Houte* (naderhand opgevat als stofadjectief).

²¹ De *-ie* van Roeselare is blijkens de gegevens van de RND (twee opnemingen) geografisch volkomen geïsoleerd (*-ke* in Kortrijk, Waregem, Tielt, Izegem, Zwevegem, Passendale, ...) en heeft blijkens de toponymie (Denys, 1982) geen historische wortels, zie 5.3. Ze dankt haar oorsprong mogelijk aan de aanzienlijke leuderspopulatie van Roeselare. Men noteert aldaar ook het vroegere gebruik van het Bargoens.

Moen: 1520, 1571 *int Essche velt*, 1571 *dEsschy velt*, 1572 *het Esschy velt* (Gentse bronnen); 1571 *tGhuldyvelt*, 1573 *int Guldievelt*, 1604 *tGuldij velt*; 1425 *den Steenput*, 1438 *in Steniput* (compositum ‘steen + put’, waarbij *steen* naderhand is opgevat als stofadjectief: ‘stenen put’).

Moregem: 1230 *Bouinglo*, 1290 *en Bouinloi*, *en Bouiloi*, *en Bouigloi* (Fr.), ca. 1300 *en Bouilo* (Fr.), 1341 *Bouueloe*, 1448 *in Bouueloebosch*, met reïnterpretatie van Boevinglo-bos als **boekelinbos*, nu Boekeliebos [*bu.kəli'bo.s*].

In Oudenaarde verschijnt *-ie* nooit in de schrijftaal, bijvoorbeeld 1556 *dEerden teelkin*, 1584 *dEerdeteelkin*, 1616 *het Eerden teelken*; 1338 *tote Steenin man*, 1466 *ten Steenenen man*, 17de eeuw *anden Steenen man*.²²

Outrijve: 1572 *ande Steenij sticghele*.

Ronse: 1376 *in de Hersenplanke*, 1408 *ter Hersinplancken*, 1426 *inde Hessieplancke* (‘essenhouten’).

Wortegem: 1395 *ten Steenen*, 1399 *vanden goede ten Steenen*, 1571 *zijn hofstede ghenaeemt Steenijegoet* (plur. *steen*en naderhand opgevat als stofadjectief).

In hiaatpositie is de *n* van *-ien* soms bewaard: Nukerke [*nən ε.zəri. 'nankərə*], ‘een ijzeren anker’, [*nə stuəli. 'no.mərə*], ‘een stalen hamer’).

2.3.5. Namen van dieren en hun jongen (veelal neutra)

Van deze categorie gaven de bronnen geen enkele vorm met *-ie(s)* prijs. Hoebeke vermeldt voor Oudenaarde weliswaar: 1437 *verckijne*, *verckene* en tevens 1469 *verckies* (Hoebeke, 1968, p. 494), maar die laatste lezing is verkeerd: er staat 1469/70 *omme de mestverckins*, *omme de verkins*.²³

Verder geen expliciete vormen met *-ie*, wel aanwijzingen voor een *-ie*-uitspraak:

Avelgem: 1521 *an Verkinsgalghe*, 1626 *in de Verkyngsgalghe*, 1642 *inde Verckensgalghe*, 1791/92 *Verkens-galge* [duidelijk al onder invloed van de stan-

²² M. Hoebeke's lezingen 1412 *heeknier* ‘eiken’ en 1413 *scapnier* ‘schaapslederen’ (Hoebeke, 1968, p. 493) moeten worden herzien als *heekiner* en *scapiner* gen. pl.; vgl. verder in dezelfde bron *xxix hondiner* (‘hondslederen’) *hantscoen*.

²³ Met onderdrukte *n* (en geen *ie*) vóór *-s*; zie Stadsarchief Oudenaarde, Hospitaalrekening nr. 173, 96 r°. In dezelfde rekening: *van .xiiij. verkine*, *een braet verkin*, *twee braetuerkins* en talloze soortgelijke vormen. De rekeningen ervoor en erna (nrs. 172 en 174) leveren zowel *verkins* als *verkine*, *verkene* op.

daardspellingen] (10x) versus *Vergins-galge* (1x) (landboek Avelgem, privé-bezit, Zottegem).

Wortegem: 1571 *den Coolinsnest te Bosbrouck*, 1572 *den Coolijns nest*, met Zuid-Vlaams *koolie*, ‘Vlaamse gaai’.

2.3.6. Andere woorden op *-en* zoals *molen*

Ronse: 1442 *de Clappermeullije*, 1445 *de Clappermuelie*; 1421 *op de Muelie ten Krekelberghe*, 1428 *op de Molie ende Muelistede te Krekelberghe*, 1437 *de Muelin stede*, 1466 *op de Muelne ende Muelne stede*; 1406 *de Molinbeke*; 1305 *van der Ysmolen*, 1442 *te Nismeullie, vp dIsmeulliecautre*, 1577 *up Ysmolecautere*, nu [*dən 'asmæli.*]²⁴; 1443 *Plachiers muellinkine*, 1448 *Plachiers muelie*.

Berchem: 1470 *vp den Muellinsauele*, 1477 *vp de Meuly sauele*, 1477 naast 1455 *vp dMolenzauelkin*, 1571 *vp den Muelesavele*.

In Oudenaarde: ca. 1300 *muelin*²⁵ naast *muelen*, *molen*, maar nooit *molie*, *meulie*.

De plaats Kruisens 1450 *inde Cruse*, 1577 *op de Cruycen* heet nu [*də 'kra.si.*], uit de Zuid-Oost-Vlaamse singularisvorm *kruisen* ‘kruis’, formeel een pluralisvorm, zodat Kruisens eigenlijk een dubbele pluralisvorm is.

Typisch is verder *hekkie* voor *hekken* ‘hek’.

²⁴ IJsmolen betekent vermoedelijk ‘watermolen’.

²⁵ De vorm *molín*, *meulin*, *muelin* verdient de aandacht omdat het etymon, het Laatlatijnse leenwoord *molīna* (4de eeuw), in het oude Vlaanderen overal heeft geleid naar *molen*, (westelijk) *meulen*...; vgl. Moulbaix bij Aat 1101 kop. 15de eeuw *Molenbais*, 1218 *Molenbeke*; Meulebeke 1112 *Molenbeke*; Molendijk in of om Maarke-Kerkem ca. 1187 *Mulendic*. Ook Gent kent geen enkele vorm met *i*: Meulestede ca. 1223 *Molenstede*, evenmin in de veelheid van namen van windmolens opgelijst in Van Durme, 2010. Daarom is de ononderbroken evolutie *molīna* > *molín* die Hoebeke voorstaat (1968, p. 494), weinig waarschijnlijk. Om een regressieve spelingsvorm kan het evenmin gaan. Omdat *molín* van oudsher tot vandaag als *meulie* beperkt is tot Ronse en zijn ommeland, noordwaarts tot voor de poorten van Oudenaarde, dient veeleer met rechtstreekse beïnvloeding door de Picardische vorm *molín*, *mollín* rekening te worden gehouden. Men treft de vorm ook aan in het taalgrensdorp Overboelare: 1423 *een dachwant mersche gheleghen an de Dendere in Heymolijn* (Mnl. *heyemolen* ‘oliemolen met een hei of zware balk die op een zware wig in de perslade valt’; Coutant, 1994, p. 172). Het is precies uit de vorm *molín*, *muelín* dat *molie*, *muelie* zich heeft kunnen ontwikkelen, *molen(e)* leidde naar *molne*, *meulne*... De archivalia van het aanpalende Schorisse tonen aan hoe de vorm met *-in* er schoorvoetend is binnengekomen: 1401 *Windmeulenstede*, 1478 *tWindmuelenvelt*, 1483 *dWindmuelenvelt* > 1571 *upt Wintmeulin velt*, *tCleen Wintmeulin velt*. In Nukerke duikt de vorm met *-in* zelfs nooit op in de bronnen.

2.3.7. Bijzondere vormen

2.3.7.1. *Hypercorrectismen*

In de schrijftaal werd *-ie* veelal onderdrukt, maar hypercorrecte vormen met een onklankwettige *-ie* bewijzen precies de grote levenskracht van het suffix. Een voorbeeld uit Ronse: 1359 *ob de Bouchaghe*, nu de Boekzitting of Zitting 't *Sietie* (*-ing* naast *-ie*, ook elders genoteerd). In Etikhove treft men dan weer aan: ca. 1410 *ten Berghe vor den Borre*, 15de eeuw *ten Borre*, 1751 *met den Borrie*. Andere voorbeelden van hierboven zijn: 1680 *Hautievelt*, 1571 *Steen-ijegoet*, 1438 *Steniput* en hedendaags Boekeliebos.

Een vormverzwaring als 1573 *anden Weytinck* voor *Weitie* in Avelgem (zie hierboven) bewijst op haar beurt dat *-ie* mogelijk als een lager gewaardeerde vorm werd beschouwd (en mogelijk zelfs aan recessie toe was).

2.3.7.2. *Folkloristische, affectieve en grappende vormen*

In *Keerie komt*, de bekende uitroep die de naderende processie met het reliekschrijn van Sint-Hermes in Ronse aankondigt, betekent *keerie* zoveel als 'held'.²⁶

Verder zijn er de klinkende augmentatieve curiosa *leitie* en *loetie*, die men vooral in en om Oudenaarde hoort. *Leitie* 'futloos' beantwoordt aan West-Vlaams *leiten* 'slappeling', *loetie* 'deugniet' aan West-Vlaams *loeten* 'lomperik' (Hoebeke, 1989, met meer voorbeelden; Debrabandere, 2002, pp. 221, 229).

Asper pronkt dan weer met zijn Kwintie, de ludieke naam van een steen als restant van de oude plaatselijke vierschaar.

2.4. CONCLUSIES

Inzake *-ie(s)* scoren de categorieën 'Augmentatieve persoonsnamen' en 'Stofadjectieven' in de bronnen met voorsprong.

²⁶ En wel niet *karrie* 'kleine kar', waarmee dan het (gedragen!) schrijn bedoeld zou zijn (opvatting De Tollenaere, 1997, p. 201). *Keerie* kan worden uitgelegd als *keerie*, *keerekie* 'pitje', vandaar 'iemand met pit in', vgl. de familienaam Kern verklaarbaar als 'bijnaam voor een puike kerel' (Debrabandere, 1993, p. 777). Willemyns heeft onderstreept dat Sint-Hermes in de verering niet enkel als martelaar, maar ook en vooral als held verschijnt (Willemyns, 1971, p. 27). *Keerie komt* moet dus hebben betekend: 'De (heilige) held komt eraan!'.

Als lokaliteit is Ronse de onbetwiste koploper, zowel chronologisch, kwantitatief als qua vertegenwoordiging van de categorieën. Men vindt er: 1421 *op de Muelie*, 1428 *op de Molie*; 1426 *inde Hessieplancke*. En verder: waar op de meeste andere plaatsen van het *-ie*-gebied nu *-ke* wordt gehoord voor Mnl. *-kin*²⁷, heeft Ronse *-kie* bewaard, bijvoorbeeld in de straatnaam 't *Torrokke*, 'het Torentje', voor de wijk Broek. Het suffix *-kie* is er weliswaar op de terugtocht en wordt nu vervangen door *-ke* (Bouchez, 1998, p. 25). Kennelijk heeft Ronse (mede) aan de wieg gestaan van het *-ie*-verschijnsel: vgl. *essie*- 'essenhouten' in Ronse 1426 *Hessieplancke* naast Moen 1571 *dEsschy velt*, ruim een eeuw later. In dezelfde richting wijst het gedetailleerde variantenapparaat van de naam Weiten in Avelgem: 1556 *an den Weyty*. In hetzelfde dorp treft men echter ook al aan: 1423 *tRijcky*.

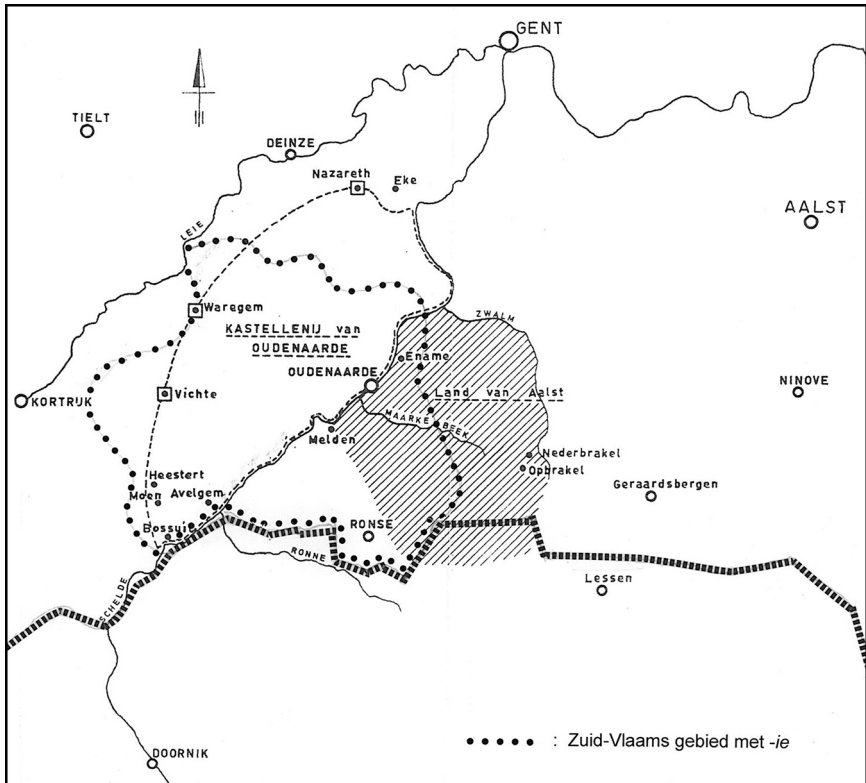
Wat de verdere verspreiding van *-ie* betreft, is het vooral de stad Oudenaarde, waar *-ie* nooit in geschreven vorm wordt aangetroffen, die in latere tijd een rol heeft gespeeld. Zoals op **kaart 2** kan blijken, komt het *-ie*-fenomeen voor in een groot deel van de kasselrij Oudenaarde, zowel ten oosten als ten westen van de Schelde. De westelijke afgrenzing van het gebied met *-ie* heeft ongetwijfeld te maken met de nabijheid van de invloedssfeer van de stad Kortrijk, met een eigen kasselrij.

Oudenaarde zelf stelt dus opvallend teleur wat de overlevering van vormen met *-ie* betreft. Waarom? Ten eerste lijkt *-ie* hier heel wat later te zijn aangekomen. Ten tweede heeft het zogenaamde kanselarijdictaat hier mogelijk meegespeeld: de stad met haar vele schrijfcentra (schepenbanken, hospitaal, geestelijke instellingen) die meer dan Ronse en zijn ommeland de bewuste keuze had gemaakt voor schrijftradities met een supra-lokaal, zelfs algemeen Vlaams bereik, zeker al vanaf de 14de-15de eeuw.

De eeuwenoude vormen met *-ie(s)* staan er vandaag de dag nu tegenover de hoger getaxeerde (schrijf)vormen met *-en(s)*. De regel van de twee systemen of van de dubbelvormigheid, die ook al Teirlinck met betrekking tot *-ie(s)* aanhaalde, ziet men in het variantenapparaat van heel wat toponiemen terugkeren. Hij verwoordde het fenomeen als volgt: 'Deze *ie*-klank wordt nog gehoord inzonderheid op de westgrens der dialectstreek (Nukerke en Ronse); doch de oude traagsprekende personen, het ongeleerd volkje vooral – de echt spraakmakende gemeente – laten ook elders (wijk Roovorst op Zegelsem, St. Kornelis-Hoorebeke, Schoorisse tot Nukerke) altijd dien klank hooren. Hij

²⁷ In het noordoosten van het *-ies*-gebied begint een eerder beperkte zone waar *-ken* domineert (RND zin 9 met *kindje/kindeken*).

schijnt langzamerhand te verdwijnen en dat is aan den invloed der school te wijten. (...) Zoals reeds gezegd is, zijn 't vooral traagsprekenden en ongeleerden, die *-ies* zeggen; snelsprekenden en geleerden zeggen: *-ans* of soms *-as* (...) Zeer zelden lascht het ongeleerd volkje een *t* vóór *s* in: *kiekiets*, *verkiets* (Teirlinck, 1924, pp. 57 en 58).²⁸

Karta 2

Het Zuid-Vlaamse gebied met *-ie* op de kaart in Hoebeke, 1968 met de kasselrijgrens. Het gebied uit het Land van Aalst dat vanaf 1328 ook onder de jurisdictie van Oudenaarde viel (poorters), is gearceerd.

²⁸ Die laatste trek houdt nog steeds stand in het Zuid-Oost-Vlaams: vgl. *ka'feets* 'cafés', *'otoots* 'auto's', *'veloots* 'fietsen'.

3. PETIGHEM NAAST PETENGHEM: -IGHEM, DE GROTE (HALF)BROER VAN -IE(S)?

Het Zuid-Vlaamse suffix *-ie(s)* doet zich voor als de exponent van de weerstand tegen de reductievocaal in het zuidwesten van het Nederlandse taalgebied. Daar duikt ook een merkwaardige variant op van de bekende toponymische uitgang *-enghem* uit *-inga haim: -ighem*. Die variant lijkt wel de grote (half)broer van het Zuid-Vlaamse *-ies*, maar is dat wel zo? Men treft hem bijzonder uitgesproken aan in het gebied van *-ies* zelf, maar ook ver daarbuiten. Hieronder volgt een overzicht.

3.1. OOST-VLAANDEREN

In het Zuid-Vlaamse *-ie(s)*-gebied vallen in de oude bronnen honderden vormen van het zonderlinge type *Petighem* voor *Petegem* op, ‘zonder verdoffing’, naast het gewone type *Petenghem*, ‘met verdoffing’.²⁹ Het verspreidingsgebied van het type *Petighem* omvat grotendeels dat van *-ie(s)*, maar het strekt zich veel verder uit. Zoals hieronder zal blijken, had het zelfs het Verre Westen ingepalmd. Het type *Petighem* is ondergegaan zoals het opgekomen was: met stille tromp. De naam *Affligem* vormt er alvast het enige relict van in Vlaanderen.

Het type *Petighem* was ook *Hoebeke* niet ontgaan: ‘Als regel kan men vaststellen: waar de *n* bewaard bleef, heeft men steeds *-enghem*; waar de *n* niet bewaard bleef, treedt *i* op, welke *i*, naast *e* in de 15de eeuw, stellig sterk heeft gestaan. Voorbeelden: ca. 1272 *Petengem* naast 1272 *Petighem*, 1291 *Petighem*, 1305 *Petenghem*, ca. 1400 *Petijghem*, 1421 *Petighem*, 1461 *Peteghem*, 1481 *Petighem*, *Petyghem*, 1501 *Petyghem*, *Petighem*’. De inschatting van de doorgewinterde Oudenaardse fonoloog luidde als volgt: ‘De *i*-gevallen uit de tweede helft van de 15de eeuw zijn naar alle waarschijnlijkheid traditionele

²⁹ Het zou verkeerd zijn in de *i* van een naam als *Baaigem* een restant te zien van de *i* van *-ighem*. In het variantenapparaat van die naam komt *-ighem* weliswaar voor (1019/30 *Badengem*, 1166 *Badegem*, ca. 1175 *Badigehem*, 1281 *Badighem*, 1381 *Bayeghem*, 1571 *Baeyghem*), maar de *i* van *Baaigem* is het resultaat van een voornamelijk Oost-Vlaamse evolutie waarbij vrij vroeg een glijder ontstond, vgl. *Boeigem* in *Serskamp* met 1148 kop. 13de eeuw *Boedeghem* > 1324 *Boeyenghem*, 1359, 1450 *Boyeghem*, 1571 *Boeyghem* (zonder ook maar één attestatie van *-ighem*) en tevens *Ooike* 1038 *Odeka*, ca. 1185 *Odeke* > 966 *Hoika* (kennelijk een heel vroege uitschieter), 1474 *Hoycke*, 1483 *Hoeyke*, *Breienbroek* in *Velzeke* 1187 *Bredenbroc* > 1371 *Breyenbrouc* en *Sleie* in *Sint-Goriks-Oudenhove* ca. 1301 *die Slede* > 1455 *de Sleye* (Van Durme, 1986). Op zichzelf is dat soort glijders dan weer te onderscheiden van de Brabantse glijders die pas omstreeks het midden van de 16de eeuw het oosten van Oost-Vlaanderen en tevens de stad *Gent* infiltrerden.

schrijftaaltvormen, maar anderzijds kan lang ook een bijvorm met sterk be-
toonde middellettergreep tot de gesproken volkstaal hebben behoord' (Hoe-
beke, 1968, p. 501). De merkwaardige *i* is zeker geen *i*, maar veeleer een vol-
waardige *i*. Het ontstaan van die lange vocaal uit een korte gevolgd door *n*
doet even denken aan de compensatorische rekking die men van elders kent.
Buiten het suffix vindt men voor het alterneren een mooi parallel in de hui-
dige Oudenaardse realisatie van Mnl. *eighin/eighijn* (uit Germ. **aigina*-):
[*'e^lyi:*] naast [*'e^lə*"] (Hoebeke, 1968, p. 494), als doublet uniek voor Ouden-
aarde.

Oud in de streek van Oudenaarde is de *i* in Herlegem in Eine 1235 *Erlighem*.
De jongste voorbeelden zijn Moregemkouter in Moregem 1648 *up Moorighem*
Cautere en Herlegem 1651 *Heerlighem* in Eine.

In het Oudenaarde van eind 13de eeuw domineert de vorm met *i* ten koste van
die met *e*. Het renteboek van het hospitaal van 1272 (ed. CG I, 212-242) bevat
29 x *-ighem* (basishand) vs. 16 x *-enghem* (andere handen), het poortersboek
van(af) 1276 (ed. CG I, 307-329) 43 x *-ighem* vs. 0 x *-enghem*. In het *Vorwaer-*
denbouck van het hospitaal van 1385-1411 geeft *-ighem* eveneens de toon aan.
De andere schrijfcetra van en om Oudenaarde, zoals die van de abdij van
Ename en de abdij van Beaulieu in Petegem, omarmden de vorm op *-ighem*. In
het hele gebied van de kasselrij Oudenaarde wordt hij veelvuldig aangetroffen.

Een speurtocht door het Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-
Vlaanderen (TWOZV) leert ons dat *-ighem* voorkwam tot de noordelijke en
oostelijke grens van de provincie Oost-Vlaanderen. Het uiterste westen van
Vlaams-Brabant kent slechts één voorbeeld: de al genoemde naam Affligem.
Dat lijken noordoostelijk de verste bakens te zijn.

Met betrekking tot het moment van het opduiken van *-ighem* werpt de Gentse
Sint-Pietersabdij een licht, met 1230/1231 *redditus de Hadenghem et de Alst*
> vertaling vierde kwart 13de eeuw *de rente van Adighem ende van Aelst*, de
Gentse plaatsen Sint-Pieters-Aaigem en Sint-Pieters-Aalst.

In het Meetjesland is Zomergem er met nog oudere vormen: 1157 *Sumerig-*
hen, 1164 *Somerighem*, in het Land van Waas, met weinig namen op *-inga*
haim, is er Zalegem in Vrasene, met een uitzonderlijke bezetting van *-ighem*
(kennelijk bevorderd door Mln. *salich*): 1350, 1402, 1405 *Zalichem*, 1352,
1395/96 *Zalicheem*, 1375, 1392 *Salichem*.

In de Denderstreek, waar *-ighem* wegebt, is er Geraardsbergen met Hunne-
gem 1295, 1297, 1375 *Hunighem*, 1440 *Huenighem*, aan de Schelde Wetteren
met Moeregem 1405 *Moerighem*, 1441 *Morighem*.

Veelal betreft het hapaxen, mogelijk toe te schrijven aan een scribent uit het kerngebied. Ten minste de helft van de namen op *-inga haim* levert zelfs geen vormen op *-ighem* op.

De naam Affligem, met 1130 *Affligem* als oudste vorm met *i*, heeft als enige de *i* tot vandaag bewaard en is tevens de oostelijkste voorpost van *-ighem*.³⁰ De naamvorm met *i* prikkelt sinds lang de aandacht van erudiete geesten. Een 13de-eeuwse hand herkende in *affli-* zelfs het Latijnse woord *afflictio*.³¹ Affligem was in 1062 niet alleen meer de naam van een civiele woonkern uit de vroege middeleeuwen: het benoemde plots een grote geestelijke instelling en wellicht stond die omstandigheid garant voor de bestendiging van de naamvorm met *i*, vooral intra muros. Buiten de abdij noteert men, naast de vorm met *i*, de gewone vorm met verdoffing. Zo hoort men nu in Essene [*'afliyum*], maar in Hekelgem [*'aflayem*] en in Teralfene [*'aflayem*] of verouderd [*'avalyem*]. Bij de etymologisch identieke naam Avelgem luidt het: 966 *Aulinghem*, 1115 *Aualgehem*, 1287 *Aulighem*, nu [*'ə.əvlyæm*]. Net als '*Petighem* naast *Petenghem*' vormt 'Affligem naast Avelgem' een voorbeeld van dubbele ontwikkeling, een verschijnsel dat zich overigens binnen het variantenapparaat van heel wat namen manifesteert.³²

3.2. WEST-VLAANDEREN EN DE FRANSE DEPARTEMENTEN NORD EN PAS-DE-CALAIS

In zuidelijk West-Vlaanderen treft men, minder geconcentreerd, zeer vroege voorbeelden van *-ighem* aan: Rollegem ten zuiden van Kortrijk 1164 *Rolighem* (scriptorium Ten Duinen), 1211 *Rodelighem*, 1348 *Rollighem* en Wulveringem 1128 *Wlfrighem*. In het noorden, waar de namen op *-inga haim*

³⁰ In de vele monografieën over West-Brabantse dorpen van Lindemans treft men geen enkele vorm op *-ighem* aan. Evenmin vindt men ook maar één vorm op *-ighem* in de vele beheersdocumenten nagelaten door de abdij van Affligem... die voor zichzelf *i* hanteert (zie voor het materiaal Colruyt, 1961).

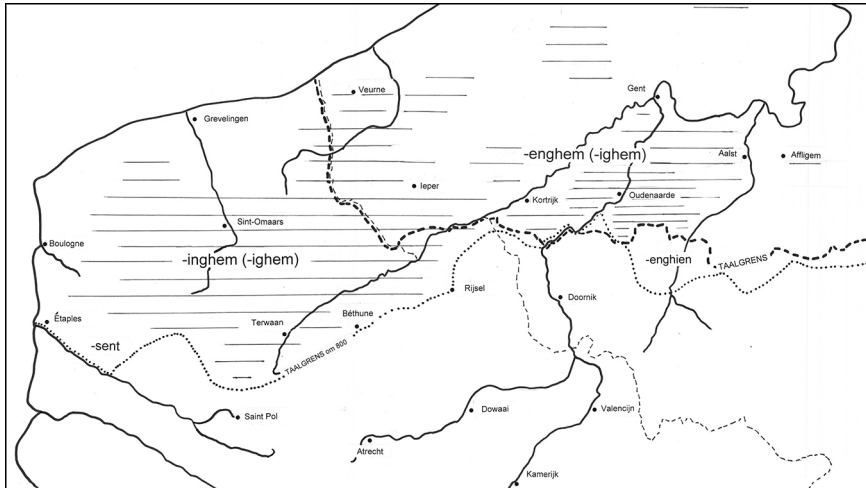
³¹ *Quinque milites cenobium Affligem dictum construxerunt. Deo pii patris Wederichi ammonitione ibi devote servierunt, ubi innocents quamplurimos cede miserabili privarunt vita corporali. Unde Affligem ab afflictione nomen sumpsit* (Grierson, 1937, p. 29); 'Vijf ridders stichtten de abdij Affligem genoemd. Bij het weggaan van de vrome vader Wederichus dienden zij er God met toewijding, daar waar zij eerder talloze onschuldigen op mensonterende wijze van het lichamelijke leven hadden beroofd. Daardoor gekweld nam men de naam Affligem aan'.

³² Dubbele ontwikkeling vindt men ook bij de naam Ingoogem, waarvan tot ca. 1900 zelfs twee officieuze versies circuleerden: *Ingoyghem* en *Yveghem*. Oude vormen: 1179 *Hinguddeghem*, ca. 1185 *Ingoudenghem*, 1285 *Ingodighem*, 1306 *Ingoeyghem*, 1323 *Ingoigem*, 1558 *Iveghem*, 1903 *Ingoogem*, nu [*'eivəyæm*], IJvegem dus. De dubbelvormigheid gaat hier hand in hand met een verschillend woordritme: *In 'godegem* vs. *'Ingodegem*.

schaars zijn, is er Ledegem in Dadizele 1377 *Ledighem*. Daar vindt men tevens de naam Dadizele zelf 1147 *Dadingisila*, 1330 *Dadinsele* 1365 *Dadizele*, 1402 *Dayzele* en, zeer laat en regressief verkeerdt (want uit **Audan kirika*), Adinkerke 1513 *Adinkerke*.

Ook in de Franse departementen Nord en Pas-de-Calais, waar de namen onder invloed van het Frans *-inghem* hebben behouden, vindt men soms vormen met *-ighem*. Het fraaiste voorbeeld is Assinghem onder Éperlecques en Houille 1296 *Hessigem*, 1344 *Essighen*, 14de eeuw *Hessighem* naast 1307 *Hessenghem*, *Essenghem*, *Assenghem* en 1759 *Hassenghem*. Doorgaans vertegenwoordigt *-ighem* echter telkens niet meer dan een fractie van het totale aantal vormen.

Het oprukken van de verfransing in Vlaams Artesië en de streek van Bonen had als gevolg dat de namen op *-inghem* een Romaans taalbad ondergingen. Het zuidelijkst in Noord-Frankrijk vindt men nu een uitspraak als *-ingan* (Mansion, 1932, p. 18), noordelijker hoort men diverse realisaties (Ryckeboer, 1997, p. 134).

Kaart 3

Het geografische beeld van *-i(n)ghem*. Let op de concentratie van *-ighem* in het Zuid-Vlaamse gebied met *-ie*.

3.3. CONCLUSIES

De vorm *-ighem* verschijnt omstreeks het midden van de 12de eeuw, vaak sporadisch maar overal in zijn verspreidingsgebied. Tegen het einde van de

13de eeuw breekt hij op grotere schaal door. Hij houdt behoorlijk stand tot de 16de eeuw. Het verspreidingsgebied van *-ighem* komt nagenoeg overeen met het graafschap Vlaanderen van omstreeks 1100. Waar daar namen op *-inga haim* voorkomen (vgl. de algemene verspreidingskaart in Lindemans, 1940), vindt men ook *-ighem*.

Het zou verkeerd zijn *-ighem* te beschouwen als het directe chronologische vervolg van *-inga haim*. Het volgende overzicht met de oude vormen van de naam Petegem-bij-Oudenaarde (gegevens TWOZV) maakt zulks meteen duidelijk.

864 *Pettingehem* 1 x

1064-1305 *Petengem, Petengem, Pethenghem* 17 x

1266-1474 *Petighem, Petynghem, Petinghem, Petijghem* 37 x

1302-1571 *Peteghem* 18 x

Ten tweede zou het ook verkeerd zijn voor *-ighem* Romaanse oorsprong te veronderstellen.³³ In het Picardische dialectgebied dat bij het Vlaamse gebied met *-enghem, -ighem* aansluit, vindt men *-enghem* aangepast als *-enghien*.³⁴ Het opduiken van *-ighem* is een louter Dietsse aangelegenheid.

Het wegvallen van *-n-* komt nog voor in het Diets, vgl. (met name westelijke, zie Berteloot, 1984, kaart 144) vormen als *pennighe, penege* en *schelighe* voor *penninghe* en *schellinghe* (weliswaar als alleenstaande gevallen). Het verlies van *n* kan voor het bijtonige *-ing-* op een soort algemenere tendens wijzen, vgl. Gelllikum uit 1166 kop. 14de eeuw *Ghellinghem*.

De overgang *-ng- > -g-* in *-ighem* is blijkbaar gebonden aan de evolutie van occlusieve naar fricatieve *g*, die in het oosten bovendien naar *k* toegaat.³⁵ Vgl. de fricativisering die nu nog waar te nemen is in een naam als Reningelst [*'renəya.lst*], bij Reninge [*'re:niŋ*].

³³ Ik dank de reviewers van mijn artikel voor dit inzicht. Op basis van het kaartbeeld had ik de conclusie getrokken dat *-ighem* via de (uitgesproken westelijke) 'Picardisch-Vlaamse corridor' het graafschap Vlaanderen kort na 1100 druppelsgewijs geïnfilteerd had.

³⁴ Noord-Henegouwen bulkt ervan: Ghislenghien 1143 *Gislenghien*, 1214 *Gillenghien*, Oeudeghien 1079 *Odengienh*... De westelijkste voorpost is Frélinghien 1222 *Ferlenghien* in het Noorderdepartement.

³⁵ Vgl. de tegenstelling tussen het westen met *-engem* en het oosten met *-ekum, -ekom*. Die geografische tegenstelling is mogelijk het gevolg van een samenspel van het al dan niet verstommen van *h* en het vroege of latere spirantisch worden van aanvankelijk occlusieve *g*. Doorslaggevend hierbij was of *-g* in de auslaut stond en verscherping onderging: **Baving-hove > Bavikhove*, tegenover de inlautende positie in **Bavenge-hem > Bavegem* (met dank aan de eerste reviewer).

Over de oorsprong van de sluiting $e > i$ in *-ighem* kan enkel worden gespeculeerd. Zoals hierboven kon blijken, vormt de *i* van *-ighem* geen directe voortzetting van *-inga haim*. De vorm *-ighem* is dus een fonetische innovatie, misschien als compensatie voor het verlies van de nasaal, of misschien is er ook wel een verband met de al genoemde overgang van de occlusief naar de fricatief. Joas Lambrechts *steekin* uit *stedekin* ‘stadje’ wijst alleszins op een ontwikkeling $e > i$ vóór de gutturaal.

Het voorkomen van *-ighem* kan op grond van zijn geografische contouren wellicht worden beschouwd als een onderdeel van het ruimere verhaal van het verzet tegen de reductie van vocalen in posttonische positie, een proces dat in de 15de eeuw algemeen was. Het lijkt in de oostelijke dialecten in de 12de eeuw begonnen, maar zeker niet in de Zuid-Brabantse. De eerste reviewer onderstreept dat het genoemde verzet overigens een zaak was van de Zuid-Nederlandse dialecten in het algemeen.³⁶

Het valt op dat *-ighem* binnen zijn verspreidingsgebied het productiefst is geweest in de regio Oudenaarde-Ronse. Dat is precies ook het gebied met *-ie*. Is er een verband tussen beide fenomenen? Men mag ze alleszins niet met elkaar verwarren. Het dient opgemerkt dat *-ie* een relict is, *-ighem* een vernieuwing. In beeldspraak gevat: beide fenomenen zijn veeleer twee aparte vruchten van dezelfde (tonologische) bodem: de ene een winter-, de andere een zomer- vrucht. Conclusie: *-ighem* vermag op zichzelf geen rechtstreeks licht te werpen op de ontstaansachtergrond van het (vooral) Zuid-Oost-Vlaamse *-ie*.

4. HET ZUID-VLAAMSE SUFFIX *-IE*: MORFOLOGISCHE POLARISERING

In een bewonderenswaardig artikel van 2001 heeft Taeldeman uitgelegd waartoe een confrontatie tussen dialecten in de hoofden van de betrokken partijen aanleiding kan geven. Hij noemt het fenomeen ‘polarisering’.

Voor Oost-Vlaanderen weet hij vier voorbeelden van polarisering te noemen. Van dateringen onthoudt hij zich. Toch tekent zich een onderlinge chronologie af. De verzwakking van velaire intervocalische *g* tekenend voor het Oost-Vlaamse dialectlandschap gecreëerd vanuit Gent, is mogelijk wel de oudste.³⁷

³⁶ Met de vermelding van een ander mogelijk voorbeeld van de Zuid-Nederlandse antiverdof-fingstendens: de scherpe *ie*-realisatie die men hoort in Zuid-West-Brabant (met *Pepingen*, *Buizingen*, *Huizingen*) en Zuid-West-Vlaanderen (met *Elverdinge*, *Poperinge*), maar dan weer niet in Zuid-Oost-Vlaanderen (met *Defdinge*, *Zarlardinge*).

De depalatalisering vs. de moullering van de Denderstreek is ook oud; zie voor 15de-eeuwse voorbeelden de inleiding. De overdiftongering aan de grens van Oost- en West-Vlaanderen is jonger dan de (vooral post-middeleeuwse³⁸) algemene diftongering in Oost-Vlaanderen en de jongste van al is wel de polarisering van de verwijding van korte vocalen in een mini-gebiedje in het centrale oosten van de provincie (omgeving Vlekkem). Polarisering is dus een bruikbaar recept voor alle tijden.

Ook *-ie* doet zich voor als een vorm van polarisering, strikt genomen neerkomend op een uitvergroting van een contrast. De bovengenoemde overdiftongering is daar een duidelijk voorbeeld van. In een minder strikte definitie behelst polarisering het vasthouden aan een tegenstelling. Precies daarvan is *-ie* een voorbeeld. Taeldemans voorbeelden tonen (enkel) fonologische polarisering aan; het Zuid-Vlaamse suffix *-ie* bewijst op zijn beurt morfologische polarisering.³⁹

Een soortgelijk verzet tegen de reductie van de vocaal in het suffix vindt men in Nederland. Meer bepaald het Hollandse *-kiaen* verdient een plaats naast het Zuid-Vlaamse *-ie* (zie Van Loon, 2018, p. 269). Men onderscheidt: (ouder) *-tiaen* in Noord-Holland en (jonger) *-kiaen* in Zuid-Holland, beide typisch voor de 14de eeuw (Van der Schaar, 1953, p. 196). Schönfeld ziet in beide suffixvormen een teken van weerstand tegen de oprukkende Hollandse verdoeffing met *-tje(n)*. Die weerstand werd aangewakkerd door een Friese onderstroom die in de beide Hollanden aanwezig was: ‘de Friese wijze van articuleren bleef blijkbaar invloed oefenen en manifesteerde zich hier juist met een grote kracht, misschien bij wijze van reactie op de ‘Hollandse’ onderdrukking’ (Schönfeld, 1947, p. 213).

5. EEN VERKLARING VOOR *-IE*?

In Vlaams perspectief valt het op dat de *-ie*-vorm altijd samengaat met apocope van *-n*, hoewel dat laatste in het middeleeuwse Vlaams in de regel niet kan. Het Zuid-Oost-Vlaams stond dus ooit voor een dilemma: ofwel behoud

³⁷ Echo's ervan vindt men onder meer in Oudenaarde met ‘eg’ *egede* > ca. 1300 *ede*, 15de eeuw *eede*, nu nog de Zuid-Oost-Vlaamse vorm; Maagdendale >1411 *Maghendale* > 1425 *Maendale*... (Hoebeke, 1968, p. 553). De stad Gent zelf heeft de veldaire intervocalische *g* achteraf hersteld (Taeldeman, 2000/2001, p. 14).

³⁸ ‘Eveneens in grote mate post-middeleeuws moet de diftongering van Mnl. \bar{y} (< Wgm. \bar{u}) en \bar{i} zijn’ (De Wulf, 2018, p. 535).

³⁹ Dank aan de reviewers voor deze verduidelijking.

van *-n*, maar dan toegeven op de verdoeffing van *-īn*, ofwel behoud van *-īn*, maar dan ten koste van verdwijning van *-n*. Het Zuid-Vlaamse gebied met *-ie* koos voor het tweede. Men kan zich afvragen waarom.

5.1. GEEN REFLEX VAN RECHTSTREEKSE ROMAANSE BEÏNVLOEDING

Taeldemans kaartbeeld deed de brede basis van zijn ‘cirkelconfiguratie’ van het *-ie(s)*-gebied samenvallen met de huidige Vlaams-Picardische taalgrenslijn, wat kon uitnodigen tot het inroepen van een externe verklaring: beïnvloeding vanuit de aanpalende Romania. Het nieuwe kaartbeeld drukt dat denkspoor echter de kop in. Rechtstreekse beïnvloeding vanuit de aangrenzende Romania lijkt voorsnog onaantoonbaar. Voorts kan men opmerken dat een dergelijke verklaring voor *-ie(s)* in Zuid-Vlaanderen niet overtuigt omdat het in dat geval veronderstelde verband dialectgeografisch zou moeten congrueren met nog andere typische verschijnselen uit dat gebied, in de eerste plaats bij andere suffixen en suffixvormen aldaar. Hierboven kon blijken dat *-ighem* geen Vlaamse tegenhanger is van het Henegouwse *-enghien*.

Dat wil niet zeggen dat er geen parallellen zijn. Auteurs als Van Ginneken en De Schutter hebben ze genoegzaam aangetoond (Van Ginneken, 1934; De Schutter, 1999). Het gaat om Sprachbund- of convergentieverschijnselen, moeilijk te beschrijven fenomenen die zonder regelmaat lijken plaats te vinden. Wat vaststaat, is dat de Zuid-Nederlandse dialecten (ook de Zuid-Brabantse) met hun specifieke articulatiebasis (toevallig?) grenzen aan het Romaanse taalgebied.⁴⁰

Wat betreft het vroegste voorkomen van *-ie* kan men eigenlijk hetzelfde opmerken, met zelfs nog meer geografische precisie: het suffix beperkt zich initieel (toevallig?) tot taalgrensdorpen zoals Ronse (1421 *de Muelie*), Avelgem (1423 *tRijcky*), Moen (1438 *Steniput*) en Berchem (1477 *de Meuly sauele*). Het fenomeen hoort echter niet thuis in de reeks parallellen zoals beschreven door Van Ginneken en De Schutter, want in de naburige Romania zijn pendanten of elementen van stimulatie hier niet meteen aanwijsbaar.

⁴⁰ Dank aan de reviewers voor dit inzicht.

5.2. BRABANTSE INVLOED IN OUDENAARDE EN RONSE IN DE 14DE
EEUW, MAAR GEEN HEUSE ‘BRABANTSE ENCLAVE IN VLAANDEREN’
ALDAAR

Wij verplaatsen ons even naar het Oost-Vlaanderen van het einde van de middeleeuwen. Daar zijn onmiskenbaar Brabantse invloeden aan te wijzen.⁴¹ Zo is er voor Oudenaarde de spelling *ie* voor scherplange ē, precies op het ogenblik dat die spelling de ambtelijke taal van een West-Brabantse plaats als Asse kleurt: 1291 *biede* ‘beide’ (tot 1476), *diel* ‘deel’ (tot 1474), *ier* ‘eer’, *ghielijc* ‘geheel’ (tot 1486) en vele andere voorbeelden (Hoebeke, 1968, 275-288).

Ronse, waarvan de middeleeuwse oorkondetaal nog wacht op een fonologische studie, bewijst zijn verbrabantsing⁴² al even vroeg en zelfs algemener: 1377 *sHieren mersch*; de achternaam De Meester verschijnend als 1358, 1359, 1361, 1362, 1365 *de Miester*⁴³, naast *de Meester*; Broedermolen 1316 *Freremoulin*, 1379 *Bruedermolin*, 1422 *bijder Bruedermolin*; Wolstraatje 1316 *le ruwe le Lulle*, 1350 *an dLullestreetkin*, 1430 *ant Lullestraetkin*; 1424 *Jan Vlemminc*, *Lodewich de Vlemminc*, *Jacop de Vleminc*. Verder is er het oostelijke *op*, dat in Ronse nooit wijkt voor *up*, wat in Oudenaarde wel het geval is (zie Hoebeke, 1968, 237-247).

Voor die verbrabantsing zou het door Taeldeman aan het licht gebrachte ‘parachutescenario’ kunnen worden aangevoerd: van stad tot stad.⁴⁴

In de toponymie van Ronse verschijnen nu, naast de Brabantse vormen van hierboven, twee voorbeelden die de indruk kunnen wekken dat de in de 14de eeuw binnengeslopen Brabantse verdoffing er door een Vlaams tegenoffensief al teniet werd gedaan in de loop van de 15de eeuw: Essenplank (met *Mnl. *esschin* ‘essenhouten’) 1376 *in de Hersenplanke* > 1408 *ter Hersin-*

⁴¹ Voor de duidelijkheid: die Brabantse invloeden staan los van de verbrabantsing van Ronse vanaf het einde van de 18de eeuw zoals beschreven in Taeldeman, 1985 en Taeldeman, 2005.

⁴² Men vraagt zich zelfs af of de Brabantse injectie niet in verband staat met de plotse overschakeling van Picardisch naar Diets in de Ronsese schepenakten omstreeks 1325/27, een problematiek waarover historici zich al meermaals hebben gebogen (Van Durme, 1996, 291).

⁴³ *Meester*, *steen* en *vleesch* verschijnen in het oude Gent nooit als *miester*, *stien* en *vliesch*. Luc De Grauwe komt alvast tot de conclusie ‘dat Gent in de hoge en late Middeleeuwen toch vooral nog samengaat met het oud-Ingveoonse West-Vlaams en er zelfs nog lange tijd blijft voor openstaan’ (De Grauwe, 2004, 290).

⁴⁴ In dat opzicht is de vroege verbrabantsing belangwekkend die men eveneens op een naburige plaats als Geraardsbergen ziet. Men noteert er, weliswaar tussen een veelheid van ‘Vlaamse’ vormen: Vleeshuis 1328 *bi den Vlieshuse*; Zwaardeken 1328 *iZweerdekin*; Gaffelkensstraat 1404 *in de Gheffelkin strate*; Markt 1395 *de Paerdemercht*, 1398 *de Mercht*.

plancken, 1426 *inde Hessieplancke*; Rapensmeers (met de *Mnl. achternaam *Rabins*) 1337 *Rabens mersch* > 1461, 1466 *Rapinsmersch*.

Die voorstelling komt echter in het gedrang door ernstige tegenindicaties. Zo wordt de ‘Brabantse verdoffing *-in(s)* > *-e(n)s*’ geenszins ondersteund door de omvangrijke reeks Ronsese persoonsnamen op *-in(s)*: *Gheenins* 1376-1431: 7 x, *Ghiselin(s)* 1318-1439: 54 x, *Hoekin(s)* 1362-1439: 45 x, *Hannekin* 1311-1437: 18 x, *Coppin(s)* 1339-1368: 7 x, etc. – nooit *-ens*. Hetzelfde beeld verschaffen de toponiemen op *-kin(s)*, 20 in aantal voor de 14de eeuw alleen: 1316 *Biestkin*, 1327 *Putkins velt*, 1339 *Blooxkin*, 1355 *dBroucstraetkin...* – nooit *-ken*, zelfs niet in 1350 *dLullestreetkin*. Blijkens de bovenstaande toponymische voorbeelden waren de Brabantse invloeden in Ronse overigens slechts een heel kort leven beschoren.

5.3. HET GEBIED MET *-IE* ONTSTAAN ALS SPANNINGSVELD?

Kan de *-ie(s)*-problematiek in een breder structuurgeografisch licht worden geplaatst? Daarbij kan b.v. aandacht worden geschonken aan de representatie van het Mnl. suffix *-kin* binnen de ruime territoriale context van het *-ies*-gebied.

Zit het *-ies*-gebied soms geprangd tussen twee arealen: een West-Vlaams gebied met zowel augmentatieven op *-ie* als diminutieven op *-kie* en een oostelijk gebied met diminutieven op *-ken*? Brengen vormen en kartering van het diminutiefsuffix aan het licht dat het *ie*-relictgebied zijn diminutieven op *-kie(n)* pas recent heeft opgegeven? Waarom de vervanging van *-ie* enkel met het diminutivische *-kie(n)* is gebeurd (maar niet in Ronse), niet met het augmentatieve *-ie*, is een ander probleem, dat niet per se opgelost hoeft te worden.

De vraag of een actuele isomorf tussen het gebied met diminutieven op *-kie* en die op *-ken* kan worden getekend, is hierboven onder 2.3.1 al aangesneden en beantwoord: het Ronsese *-kie* doet zich voor als een relict, het Roeselaarse *-ki* blijkt vrij jong te zijn. Een screening van de vertegenwoordiging van het diminutiefsuffix aan de hand van de RND brengt buiten Ronse en Roeselare geen enkele plaats aan het licht waar *-ki(e)* nu nog bewaard is. In het hele gebied noteert men vandaag *-ke* en (in veel mindere mate) *-ken*.

Werpen de archivalia soms een licht op de situatie in het verleden? Behoorlijk gedocumenteerde ijkpunten hierbij vormen Assen, Aalst, Gent, Velzeke, Bos-suit, Moen-Outrijve en Roeselare, de randen en de brede omgeving van het *-ies*-gebied dus.

Asse

In één charter van het Hospitaal van Asse: 1299 *kelueken* ‘kalfje’, *Bredekieken* ‘braad-kip’ als achternaam, *stuckelken* ‘stukje’, *verkene* (3x), *verckskenne* ‘varkens’; *Edelken* ‘Adelken’, *Heineken* en *Gillekin* als voornaam (CG I, 2585-2588): zo goed als algemene verdoeffing omstreeks 1300 dus.

Aalst

De vroegste voorbeelden met *-en* en *-ken*: Doorntjesveld 1379 *op Dorkens velt*, 1400 *up Doerekens velt*; 1380 *int Denderstraetken*; Torentje 1379 *Torrenken*; 1400 *tusschen den Straetkene*; 1401 *ant Lindeken*; 1411 *de Steenen brughe*. In het midden van de 15de eeuw ziet men tientallen afwisselingen zoals 1432 *tMeerkin* > 1460 *up Meerken*.

Gent

In Gent sluipt de verdoeffing van *-in* en *-kin* pas echt binnen tegen het einde van de 15de eeuw. Gulden Hoofd 1350 *tGuldin hooft* (later nog 15 x *-in*), 1424 *bachten den Guldenen Hoofde*; Bijlookskén 1467 *Biloocskijn*, 1478 *Bi-loocxken*; (simplex) Varken 1403 *tVerkin*, 1496 *tVercxkin*, 1573 *tVerkin*, naast: (compositum) Varkensmarkt-1 1418 *vander Verkine Maerct*, 1442 *vander Veerkins Maerct*, 1481 *Veerkensmaert*, 1485 *Verkemaert* en Varkensmarkt-2 1510 *Verckijns Mart*, 1514 *ande Verckens maert*; Varkenssteeg 1476 *vander Veerkinsteghe*, 1482 *in de Veerckenssteghe*. Hetzelfde beeld vindt men in het noorden van het Gentse invloedsgebied: Axel 1460 *anden Veerkins put*, 1479 *de Verckinsput*, 1489 *Veerkensput*, 1549 *den Veerkenspit*, 1571 *Veerkens pijt*.

Velzeke

Pas in de Velzeekse cijnsboeken van 1565 ziet men *-en* en *-ken* verschijnen en afwisselen met *-in* en *-kin*: 1565 *Duerins dal* naast *Duerens dal*; 1565 *Muyskins stede* naast *Muijskens stede*... Legio zijn in Velzeke de variantenapparaten van het type Hedeken 1347 *int Heedekiin* > 1502 *in tEedekin* > 1565 *int Heedeken*; Rodeken 1371 *tRuedekiin* > 1565 *tRuedeken* naast *tRuedeken*. Hierachter lijkt een evolutie $\bar{i} > i > \text{ə}$ schuil te gaan.

Bossuit - Moen-Outrijve

De bronnen zijn in de regel Oudenaards. Een vroeg voorbeeld uit Bossuit: Doortje 1502 *int Torrreke*, 1511 *ant... Torreke*, 1508 *ant Doerekin*, 1518 *Dorrekin*. Het gewone beeld is dat van de vormen van Kruisken in Moen: 1542 *ant Cruuskin*, 1571 *ant Cruyske*, 1590 *vant Cruysken*, een 16de-eeuwse afwisseling *-kin* > *-ken*, *-ke*⁴⁵ dus. Later ziet men nog: 1620 *Willekens Weeken* naast 1629 *de Streepkins*.

Roeselare

Vroege verdoffingen: 1516 *int Mueleken*, 1519 *Sint-Gillis thiendeken*. Ook hier treedt de afwisseling *-kin* > *-ken* op in de loop van de 16de eeuw: 1531 *van de Cleene Paerdebielcxkin* > 1553 *vant Cleene Paerdebilxken*; 1537 *tCouterkin* > 1582 *tCouterken*; Bosselken 1543 *tBusschelkin* > 1660 *tBusschelken*, nu [*'dbæslkə*].

Het aantonen van het *-ies*-gebied als spanningsveld had kunnen bijdragen tot de verklaring van *-ies*, al was het maar ten dele. Een dergelijk bewijs blijft echter uit: zowel ten oosten als ten westen van het *-ies*-gebied ziet men het verdoffingsproces ingezet in de 16de eeuw.

Op dat ogenblik valt in het *-ie*-gebied zelf nog lang geen noemenswaardige verdoffing te bespeuren: Avelgem: 1398 *in Dubbins velt*, 1629 *Tubbijns velt*, 1642 *int Uppens velt*, 1642 *int Ippins velt*, nu [*'tr^ppi.sfæ.lt*]; 1384 *an Gheenins gracht*, 1635 *bijde Gheneijns gracht*, 1644 *de Gheenijns gracht*, nu [*'yi.²ni.syra.χt*]; Eine: ca. 1280 *Walterus Pere*, 14de eeuw *Bela uxor Petri Peerins*, *Egidius Peerin* en 1473 *Perrijns poorte*, 19de eeuw *Peeries Linde*; Ronse: 1577 *vp Beykinsvelt*, *tHanninsvelt*...

De cruciale periode voor het beoordelen van *-ie* is overigens het eerste verschijnen ervan. Dat is de eerste helft van de 15de eeuw: Ronse 1421, 1426, 1428, 1442 en 1448, Avelgem 1423, Moen 1438. Als er omstreeks die tijd in het hierboven overlopen gebied één spanningsveld te noteren valt, is dat de Denderstreek, getuige de situatie in Aalst.⁴⁶

⁴⁵ Men treft in Oudenaarde zelf al vroeg aan: 1421 *Beatrisen Bunderke*, 1496 *Drieske Rombaut*, *meskelke* 'meersje', 1497 *Jorijs Mondeke* (Hoebeke, 1968, 496).

⁴⁶ H. Vangassen heeft aannemelijk gemaakt dat de Denderstreek al tegen het einde van de 15de eeuw goeddeels verbrabantst was (b.v. Vangassen, 1958, over de diftongering van *i* en *ū*).

6. SLOT: *-IE* EN *-IGHem* IN HET LICHT VAN NIEUW ONDERZOEK

Zowel *-ie(s)* als *-ighem* getuigen van het verzet tegen de posttonische reductie in het zuidwesten van het Nederlandse taalgebied en zijn voorbeelden van morfologische polarisering. Beide fenomenen vertonen echter verschillen: 1) *-ie* is een relict, *-ighem* een innovatie; 2) het verspreidingsgebied overlapt, maar is niet hetzelfde; 3) ook de chronologie is anders.

Blijven de ontstaansachtergronden van *-ie* en *-ighem* helemaal duister? Bij de recente bespreking van het *Verslagen & Mededelingen*-nummer van 2018 voor Johan Taeldeman vestigt Marc van Oostendorp de aandacht op de intrigerende en tot nu niet onderkende tonologische tegenstelling tussen Nederlands-Nederlands en Belgisch-Nederlands. Het lokale Zuid-Vlaamse *-ie(s)* en het Vlaamse *-ighem* worden daardoor alvast in een veel ruimer perspectief geplaatst en toegevoegd aan andere symptomen die in het huldenummer zijn gesignaleerd. Met betrekking tot dat thema onderstreept Van Oostendorp Jozef Van Loons opvatting dat de zuiderlingen een preciezer articulatiebasis hebben en al van oudsher geneigd zijn klanken duidelijker uit te spreken. Waardoor dat komt, is niet helemaal duidelijk. Van Oostendorp wijst erop dat talen kunnen verschillen afhankelijk van welke rol de lettergreep speelt. In het Frans speelt de lettergreep een erg belangrijke rol, in het Engels daarentegen is de klemtoon ‘toonaangevend’. Men kan zich de vraag stellen of het Belgische Nederlands soms ook wordt beheerst door de rol van de lettergreep (Van Oostendorp, 2020).

Literatuur

- Berteloot, A.** (1984). *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. I-II. Gent: KANTL.
- Bouchez, M.** (1998). *'t Ronssies in guiren en kluiiren. Proeve van woordenboek van het Ronses dialect*. Ronse [eigen uitgave auteur].
- Debrabandere, Fr.** (1993). *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*. I-II. Brussel: Gemeentekrediet.
- Debrabandere, Fr.** (2002). *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.
- De Grauwe, L.** (2004). “‘In onvervalschten Gentschen Dietsche.’” Uit Gents vroegste klankgeschiedenis, vooral in de spiegel van zijn plaatsnamen’. In De Caluwe, J. e.a. (red.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal. Liber Amicorum*. Gent: Academia Press, pp. 281-300.

- De Schutter, G.** (1999). 'Fonologische parallellen aan weerszijden van de Germaans-Romaanse taalgrens'. *Taal en Tongval*, 21: 111-129.
- De Tollenaere, F.** (1969). 'Ronses(ch), Ronsens(ch) of Ronsisch-Ronsies?'. *Naamkunde* 1: 127-137.
- De Tollenaere, F.** (1997). 'Nog een naam van Sint-Hermes "Keerie komt"? Een proeve van taalkundige commentaar'. *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 46: 203-210.
- De Wulf, C.** (2018). *Bijdrage tot een klankatlas van het veertiende-eeuwse Midden-Nederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden*. I-III. Gent: KANTL.
- FAND** = (1998-2005). *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. I-IV. Gent: KANTL.
- Grierson, Ph.** (1937). *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*. Bruxelles: Palais des Académies.
- Gysseling, M.** (1984). 'Oude toponiemen te Deinze.' *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en van het Land aan Leie en Schelde*, 51: 9-20.
- Gysseling, M.** (1993). 'Oude toponiemen in de Vier Ambachten.' In De Kraker, A.M.J. e.a. (red.), 'Over den Vier Ambachten'. *750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande: Duerinck, pp. 169-174.
- Hoebeker, M.** (1968). *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde. 13^e eeuw-ca. 1500 (Spelling en klankleer)*. Gent: KANTL.
- Hoebeker, M.** (1969). 'Het systeem der augmentatieven bij mannelijke persoonsnamen in een Zuidoostvlaams dialect.' *Naamkunde*, 1: 208-230.
- Hoebeker, M.** (1989). 'Zuidvlaams leitie c.s.' In Theissen, S. & Vromans, J. (red.), *Album Moors*. Liège: CIPL.
- Lindemans, J.** (1940). *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt* (Nomina Geographica Flandrica, Studiën V, 1). Brussel.
- Mansion, J.** (1932). 'Drie lessen over de geschiedenis van het Nederlandsch naar de plaatsnamen.' *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 6: 17-69.
- Marynissen, A.** (1996). *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Midden-Nederlands. Een taalgeografische studie*. Leuven: Peeters.
- Pée, W.** (1938). *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva*. Tongeren: G. Michiels.
- Pée, W.** (1957). *Anderhalve eeuw taalgrensverschuiving en taaltoestand in Frans-Vlaanderen*. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij.
- RND** = (1925-1982). *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Antwerpen: De Sikkel, dln. 2 'Zuid-Oost-Vlaanderen' (1930) en 6 'West-Vlaanderen en Fransch-Vlaanderen' (1946).

- Ryckeboer, H.** (1997). *Het Nederlands in Noord-Frankrijk. Sociolinguïstische, dialectologische en contactlinguïstische aspecten*. Gent: Universiteit Gent.
- Schönfeld, M.** (1947). *Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen: W.J.Thieme.
- Taeldeman, J.** (1979). 'Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten.' In Devos, M., Ryckeboer, H. & Taeldeman, J. (red.), *Woordenboek van de Vlaamse dialecten. Inleiding*. Gent-Tongeren: G. Michiels, pp. 48-138.
- Taeldeman, J.** (1985). *De klankstructuur van het Gentse dialect. Een synchrone beschrijving en een historische en geografische situering*. Gent: Universa.
- Taeldeman, J.** (2000). 'Polarisering.' *Taal en Tongval*, 52: 229-244.
- Taeldeman, J.** (2000-2001). 'De regenboog van de Vlaamse dialecten.' In Devos, M., De Caluwe, J. & Taeldeman, J. (red.), *Het taallandschap in Vlaanderen*. Gent: Academia Press, pp. 1-15.
- Taeldeman, J.** (2005). *Oost-Vlaams* (Taal in stad en land 6). Tielt: Lannoo.
- Taeldeman, J.** (2016 [2017]). 'Onbeklemtoond *-ie(s)* in plaats van *-ən(s)* in enkele Zuid-Vlaamse dialecten (Een postuum eresaluut aan Willem Pée).' *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, 126/3: 301-315.
- Teirlinck, I.** (1924). *Klank- en Vormleer van het Zuid-Oostvlaandersch dialect*. Gent: KANTL.
- Van der Schaar, J.** (1953). *Uit de wordingsgeschiedenis der Hollandse doop- en familienamen*. Assen: Van Gorcum & co.
- Van der Sijs, N.** (2019). *15 Eeuwen Nederlands*. Gorredijk: Sterck & De Vreese.
- Van Durme, L.** (2001). 'Mouillering en palatalisering, inz. in West-Brabant en de Denderstreek.' *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 73: 361-394.
- Van Durme, L.** (2015). 'De toponymische elementen *aard, eerde, ert (art), hard, heerd, herde* en *hert*.' *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 87: 189-208.
- Vangassen, H.** (1958). 'Aan de grens van Vlaanderen en Brabant, II: Ndl. *ui*.' *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 32: 69-99.
- Van Ginneken, J.** (1934). 'Waalsche en Picardische klankparallellellen.' *Onze Taaltuin*, 2: 289-302.
- Van Loon, J.** (2014). *Historische fonologie van het Nederlands*. Deurne: Universitas Books.
- Van Loon, J.** (2018). 'Is het Nederlands wereldkampioen sjwa?' *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, 128/3: 221-282.
- Van Loon, J.** (2021). *Antroponymie van Noordwest-Europa tot de twaalfde eeuw. Deel I: Vorm en betekenis van de namen*. Leuven: Peeters.

- Van Oostendorp, M.** (2020). 'De kortste klank van het Nederlands.' *Neerlandistiek. Online tijdschrift voor taal- en letterkunde*. 10 januari. <https://neerlandistiek.nl/2020/01/de-kortste-klank-van-het-nederlands> [20 juni 2023]
- Willemyns, R.** (1966). 'De pit van een peer in de Zuidnederlandse dialecten.' *Taal en Tongval*, 18: 115-134.
- Willemyns, R.** (1971). 'De Sint-Hermescultus en de Fiertelommegang te Ronse.' *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 20: 5-56.
- WVG** = Debrabandere, Fr., Devos, M., Kempeneers, P., Mennen, V., Ryckeboer, H. & Van Osta, W. (2010). *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek*. Leuven: Davidsfonds.

Bronnen

- Berings, G.** (1989). 'Toponiemen uit het Oudenaardse.' *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 26: 71-133.
- Castelain, R. & Van Durme, L.** (2002). *Het pacht- en cijnsboek bekend als het Vorwaardenbouck van het Onze-Lieve-Vrouwghospitaal te Oudenaarde (1385-1411)*. Gent: KANTL.
- Chaltin, L.** (1972). *Bijdrage tot de Brabantse toponymie (Essene, Heikruis, Hekelgem, Leerbeek, Meldert, Pepingen) volgens het nagelaten materiaal van dr. Jan Lindemans*. Univ. scriptie KULeuven.
- CG = Gysseling, M.** (1977). *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). I. Ambtelijke bescheiden*. 's-Gravenhage: M. Nijhoff.
- Colruyt, M.** (1961). *Bijdrage tot de toponymie van de Vlaamse bezittingen van de abdij van Affligem*. Univ. scriptie KU Leuven.
- De Flou, K.** (1914-38). *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen... I-XVIII*. Gent-Brugge.
- De Loisne, A.** (1907). *Dictionnaire topographique du département du Pas-de-Calais*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Denys, D.** (1982). *Roeselaars plaatsnaamkundig woordenboek (Toponymie van Roeselare)*. Kortemark-Handzame.
- Franck, M.** (1979). *Toponymie van Geraardsbergen*. Gent: Universiteit Gent.
- Goeminne, L., Vandeputte, M. & Willemijns, Fr.** (1999). *Toponymie van Zulte. Oude en nieuwe plaatsnamen te Zulte*. Zulte.
- Goeminne, L., Santens, F. & Speleers, Fr.** (2004). 'Toponymie van Anzegem. Oude en nieuwe plaatsnamen. 1.' *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke Waregem*, 32: 455-566.
- Haers van der Meulen, A.** (1961). *Toponymie van Aalst tot het einde der 15^e eeuw*. Univ. Scriptie KU Leuven

- Herregodts, D.** (1998/99). *Toponymie van Eine tot 1687*. Univ. scriptie UGent.
- Lampole, J.** (1964/65). *Toponymie van Avelgem tot 1650*. Univ. scriptie UGent.
- Lenoir, M.-Chr.** (1989/90). *150 Jaar (1289-1439) persoonsnamen uit de taalgrensge-
meente Ronse sociolinguïstisch benaderd*. Univ. scriptie UGent.
- Luyssaert, J.** (1968). *Toponymie van Bossuit, Moen en Outrijve tot 1650*. Ouden-
aarde: Stadsbestuur Oudenaarde.
- Santens, F.** (1994). 'Ingooigem in 1736.' *Handelingen van de Geschied- en Oudheid-
kundige Kring van Oudenaarde*, 31: 107-210.
- TW = Gyseling, M.** (1960). *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland,
Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Brussel.
- TWOZV = Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen**, zie Van
Durme, L. (2012), 'Het Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaan-
deren. Mogelijkheden en beperkingen.' *Handelingen van de Koninklijke Commis-
sie voor Toponymie en Dialectologie*, 84: 251-270 en [http://bouwstoffen.kantl.be/
tw-ozvl](http://bouwstoffen.kantl.be/tw-ozvl).
- Van Cauwenberghe, L.** (1974). *Inleiding tot de toponymie van Ronse*. Univ. scriptie
KULeuven
- Van den Hende, A.** (1958). *Veldnamen te Waregem. Bijdrage tot een toponymie*.
Univ. scriptie UGent.
- Van Durme, L.** (2010). 'Klapwiekend vrouwvolk in het middeleeuwse Gent.' In De
Caluwe, J. & Van Keymeulen, J. (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos
bij haar afscheid van de Universiteit Gent*. Gent: Academia Press, pp. 705-718.
- Vuylsteke, M.** (2002). *Renteboek Ladeuze 19-20 juli 1751*. Maarkedal: Vlaamse Ver-
eniging voor Familiekunde.
- Vuylsteke, M.** (2010). 'Het landboek van Etikhove 1680.' *Businarias*, 14: 41.

Uit de ontstaansgeschiedenis van Elsschots *De leeuwentemmer*

Marcel De Smedt

Samenvatting

In 1939 publiceert Elsschot in het tijdschrift *Groot Nederland* een brief aan zijn zoon Walter onder de titel ‘Jantje’. De verteller deelt er zijn zoon die in Parijs verblijft mee dat moeder op bezoek zal komen met Walters kleine broertje (Jantje), en hij waarschuwt alvast voor de onmogelijke vragen die de kleine zal stellen. Een jaar later verschijnt in hetzelfde tijdschrift ‘De leeuwentemmer’, waarin de verteller aan Walter niet langer over diens broertje schrijft, maar wel over zijn neefje Jantje alias Tsjip, het zootje van Walters zuster Adèle. In essentie gaat de tekst over de scheiding van Adèle van haar Poolse echtgenoot Bennek, en over de gevolgen hiervan voor Tsjip. In hetzelfde jaar 1940 verschijnt dan het boek *De leeuwentemmer*, waarin de tekst van ‘Jantje’ (met enige aanpassingen) het eerste hoofdstuk gaat vormen.

In onze bijdrage pogen we op basis van een onderzoek van de overgeleverde handschriften en typoscripten de genese van *De leeuwentemmer* te reconstrueren. In de handschriften zitten vele schrappingen, toevoegingen en herschrijvingen. Maar ook in de typoscripten is er nog heel wat gewijzigd; in sommige gevallen blijken manuscript en typoscript trouwens tegelijk tot stand te zijn gekomen. Naast de talloze schrappingen en toevoegingen, interlineair en in de marge, gebeurt het ook dat de in oorsprong aanwezige kern van een passage, de nucleus, wordt uitgebreid met een aantal alinea’s die veelal op aparte pagina’s zijn geschreven en vervolgens op de juiste plaats in het typoscript worden ingelast. Toevoegingen en herschrijvingen hebben hun functie in de voortgang van het verhaal, accentueren het karakter van de personages en voegen dikwijls een komische noot toe. Kortom, in de manuscripten en typoscripten van ‘Jantje’ en ‘De leeuwentemmer’ kijken we over de schouders van de auteur mee op zijn schrijftafel. Elsschot schrijft, schrapt en herschrijft, met inkt en met potlood; hij is een ware ‘denker op papier’.

Abstract

In 1939 Elsschot published a letter to his son Walter under the title ‘Jantje’ in the magazine *Groot Nederland*. The narrator informs his son, who is staying in Paris, that mother will be visiting with Walter’s little brother (Jantje), and he warns of the impossible questions the child will ask. A year later, the same magazine published ‘De Leeu-

wentemmer', in which the narrator no longer writes to Walter about his brother, but about his nephew Jantje alias Tsjip, the son of Walter's sister Adèle. In essence, the text is about Adèle's divorce from her Polish husband Bennek, and the consequences for Tsjip. In the same year, 1940, the book *De Leeuwentemmer* is published, in which the text of 'Jantje' (with some adjustments) forms the first chapter.

In this contribution I attempt to reconstruct the genesis of *De leeuwentemmer* on the basis of an examination of the surviving manuscripts and typescripts. The manuscripts contain many deletions, additions and rewritings. But also in the typescripts a lot has changed; in some cases the manuscript and typescript appear to have been created at the same time. In addition to the countless deletions and additions, interlinear and in the margins, it also happens that the original core of a passage, the nucleus, is expanded with a number of paragraphs that are often written on separate pages and then inserted in the correct place in the text. Additions and rewritings have their function in the progression of the story, accentuating the nature of the characters and often adding a comic note. In short, in the manuscripts and typescripts of 'Jantje' and 'De Leeuwentemmer' we look over the shoulder of the author at his writing table. Elsschot writes, deletes and rewrites, with ink and pencil; he is a true 'thinker on paper'.

De eerste druk in boekvorm van *De leeuwentemmer* van Willem Elsschot verscheen in 1940 bij Van Kampen in Amsterdam. Voordien waren reeds het eerste hoofdstuk onder de titel 'Jantje' en het vervolg met de titel 'De leeuwentemmer' gepubliceerd in het tijdschrift *Groot Nederland* (Elsschot, 1940c; Elsschot, 1939; Elsschot, 1940a; Elsschot, 1940b). Van 'Jantje' is een kladhandschrift¹ en een typoscript (Letterenhuis, E 285/9) overgeleverd, van 'De leeuwentemmer' een manuscript (Letterenhuis, E 285/6 en E 285/8), twee typoscripten (Letterenhuis, E 285/7 en E 285/10) en de drukproef voor *Groot Nederland* (Letterenhuis, E 285/11).

In deze bijdrage zullen we op basis van een analyse van de handschriften en de typoscripten de genese van *De leeuwentemmer* pogen te reconstrueren. Met dit onderzoek begeven we ons op het terrein van de Franse *critique génétique*, een onderdeel van de literatuurstudie waarin de 'avant-texte' (auteursmanuscripten, kladversies, etc.) van een werk wordt bestudeerd teneinde het creatieve ontstaansproces te achterhalen.² *Critique génétique* is uiteraard maar mogelijk in de mate dat er van een werk 'sporen op papier' overgeleverd

¹ Het manuscript van 'Jantje' was bij mijn onderzoek niet beschikbaar in het Letterenhuis. Dank zij de bemiddeling van Peter de Bruijn kon ik gebruikmaken van een kopie, waarvoor dank.

zijn. Ook de Duitse editiewetenschap heeft steeds heel wat aandacht besteed aan auteursmanuscripten en -varianten, zij het in eerste instantie gericht op de opname ervan in historisch-kritische edities. Een van de coryfeeën van de Duitse *‘Textologie’*, Siegfried Scheibe, maakte in 1982 in verband met de schrijfstrategie een onderscheid tussen auteurs die hun werk al grotendeels in hun hoofd (*‘im Kopf’*) hebben vooraleer ze iets neerschrijven, en anderen bij wie het schrijfproces in grote mate op papier plaatsvindt (de *‘denkers op papier’*).³

We zullen in ons onderzoek nagaan in welke mate het handschriftelijk materiaal van *De leeuwentemmer* ons toelaat Elsschots *‘denken op papier’* in kaart te brengen, en tevens trachten de functie van doorhalingen, toevoegingen en herschrijvingen te achterhalen. We kunnen daarbij verder bouwen op het tekstkritisch onderzoek dat Peter de Bruijn heeft verricht voor de kritische leeseditie die in 2003 verscheen in het kader van de uitgave van het *Volledig werk* van Elsschot, bezorgd door het Constantijn Huygens Instituut (Elsschot, 2003).

In *De leeuwentemmer* geeft Laarmans in de vorm van brieven aan zijn zoon Walter het relaas van de scheiding van dochter Adèle en de Pool Bennek, alsmede van de wederwaardigheden van kleinzoon Jantje alias Tsjip. Walter verblijft op dat moment bij zijn oom en tante in Parijs. Na de scheiding is de afspraak tussen de gewezen echtelieden dat Tsjip af en toe bij zijn vader in Polen kan verblijven. Na een tijd verbreekt Bennek evenwel de afspraak en houdt hij Tsjip bij zich. Adèle beslist naar Polen af te reizen, en kan er Tsjip ontvoeren en mee naar huis brengen.

‘JANTJE’

In het boek deelt de ik-verteller (Laarmans) Walter mee dat zijn moeder – de vrouw van de verteller – samen met het driejarig neefje op bezoek zal komen. In de tijdschriftversie (*‘Jantje’*) gaat het evenwel niet over het neefje, maar wel over Jantje, het kleine broertje van Walter.

² De *critique génétique* ontstond in Frankrijk in de tweede helft van de jaren zestig van de vorige eeuw en kent belangrijke vertegenwoordigers als Louis Hay, Almuth Grésillon, Daniel Ferrer, Pierre-Marc de Biasi en Jean-Louis Lebrave. Zie Van Hulle, 2007, p. 11; zie ook Grésillon, 1994.

³ Scheibe, 1982, pp. 12-29; zie p. 15 voor de begrippen *‘im Kopf’* en *‘auf dem Papier’*; zie ook Van Hulle, 2007, p. 32.

Het manuscript van ‘Jantje’ omvat een twintigtal bladzijden, gepagineerd van 1 tot 16. Het typoscript bestaat uit een dertigtal bladzijden, gepagineerd van 1 tot 17, waarvan sommige bladzijden in twee of meer exemplaren (of versies)⁴ aanwezig zijn; de tekst bevat heel wat bijgeschreven zinnen en varianten die mede in de tijdschriftversie zijn terechtgekomen (zie ook Elsschot, 2003, pp. 221-224).

‘Jantje’ vindt zijn oorsprong in een reële brief die Elsschot op 13 juli 1921 schreef aan zijn 20-jarige zoon Walter, die dan in Parijs resideert bij zijn oom en tante (Elsschot, 1993, pp. 59-63). Bij de omwerking dateerde Elsschot de brief eerst op 13 juli 1921, vervolgens op 29 augustus (Walters verjaardag), terwijl het manuscript de datum van 18 november 1938 kreeg. Het typoscript werd uiteindelijk op 7 januari 1939 gedateerd en de tijdschriftversie (*Groot Nederland*) op 1 februari 1939.

In de fictionalisering is de brief danig veranderd. Vooreerst is de context verschillend. In de oorspronkelijke brief vraagt Elsschot dat Walter een paar weken naar huis zou komen om er te antwoorden op de vervelende vragen van zijn broertje (cf. ‘het wordt hoog tijd dat gij mij komt aflossen, al is het maar voor 14 dagen’; Elsschot, 1993, p. 63). In ‘Jantje’ kondigt de verteller aan Walter het nakend bezoek aan Parijs aan van zijn vrouw met broertje Jan. De oorspronkelijke brief is grotendeels enkel in dialoogvorm, mét inbegrip van de kindertaal; en Elsschot stelt het zo voor dat hij schrijft *tijdens* het gesprek met de kleine (cf. ‘Het gesprek begon over een uur en het heeft er den schijn van dat het nog bijlange niet uit is’; Elsschot, 1993, p. 59). In ‘Jantje’ reflecteert de verteller achteraf over het gesprek dat hij met kleine Jan gehad heeft, en waarbij hij heel wat commentaar levert. Ook op onderdelen zijn er grote verschillen. In de oorspronkelijke brief staat een kat-intermezzo dat in ‘Jantje’ is weggefallen. Andere scènes zijn in 1938 dan weer toegevoegd dan wel gevoelig uitgebreid. Het paard komt nauwelijks aan bod in de oorspronkelijke brief, terwijl het in ‘Jantje’ een meer uitgebreide rol krijgt – zij het dat het wordt verorberd door de leeuw en alleen zijn staart overblijft. Ook grootvader wordt extra getypeerd en de reden van het verbod voor Jantje te ‘kakken en piessen in de tuin’ wordt uitgelegd. Ten slotte is ook de verwijzing naar God een toevoeging in ‘Jantje’.

⁴ We zullen in het vervolg wanneer er meerdere exemplaren van een bladzijde aanwezig zijn, van verschillende versies spreken. Een versie kan verschillende lagen (schrappingen en toevoegingen) bevatten.

Het manuscript van ‘Jantje’ is niet alleen inhoudelijk substantieel gewijzigd tegenover de oorspronkelijke brief, het is door Elsschot ook danig bewerkt met schrappingen en toevoegingen. Het bestaat uit doorlopend geschreven tekst, een aantal getypte passages en enkele aparte fragmenten. Zo zijn er van de eerste pagina in het handschrift drie versies overgeleverd, een met de hand geschrevene en twee getypte.

De verteller deelt er Walter mee dat zijn vrouw (Walters moeder) op bezoek komt. Zijn er in de handgeschreven bladzijde heel wat schrappingen en wijzigingen, ook op de getypte manuscriptpagina’s voegde de verteller nog heel wat toe. In het handgeschreven gedeelte kondigt de verteller aan dat moeder bij haar bezoek in Parijs een das zal meebrengen die zij Walter ‘in persoon’ zal ter hand stellen; in een eerste overgetypte versie aangevuld met ‘de hemel weet met welke commentaren. Maar ik zeg je vooruit dat ik geen schuld heb, wat zij ook vertel<d>t.’⁵ Interlineair en in de marge bijgeschreven: ‘wat zij / mij/ ook /zal aanwrijven en geef je de verzekering dat <- ik mij vrij> mijn levenswandel vrij onberispelijk is. Het uiterste kan <- je> /toch/ van mij niet verlang<en>>d <- zou ik denken> worden, is ’t waar of niet?/’ Op de tweede overgetypte pagina wordt de levenswandel geëxpliciteerd als ‘wat men in de granen “fair average” noemt.’ De waarschuwing dat, indien er aan Walters dagindeling ‘eenig gescharrel’ zou te pas komen, hij nog de tijd heeft zijn ‘batterijen verdekt op te stellen’, krijgt de toevoeging ‘En als het over je vader zal gaan probeer dan sussend in te werken.’ Deze tweede pagina is dezelfde als één van de twee bladzijden van het typoscript. Wel is op deze (getypte) pagina (van het manuscript) interlineair toegevoegd: ‘en hebt dus nog de tijd om je voeten te wasschen, eens naar de coiffeur te gaan en je batterijen verdekt op te stellen (...).’ Dit is precies de tekst zoals die in de tijdschriftversie is terechtgekomen (Elsschot, 1939, p. 417). Blijkbaar heeft Elsschot deze allerlaatste wijziging in de getypte manuscriptpagina toegevoegd. Het is tevens merkwaardig dat de eerste zes regels van de tweede pagina van het manuscript getypt zijn, aansluiten bij de tekst van de overgetypte eerste pagina(’s), en dat de tekst vervolgens in handschrift verder gaat. Wat betekent dat Elsschot stukken overtypte terwijl hij de eerste versie in handschrift schreef.

De verschillende getypte versies van de eerste alinea van de eerste bladzijde bewijzen in ieder geval dat Elsschot voortdurend aan zijn tekst bleef sleutelen. Wat overigens spoort met de briefwisseling waaruit blijkt dat de auteur

⁵ Diakritische tekens: /a/: toevoeging (interlineair of boven een schrapping); <-a>: verwijdering van letter(s) of woord(en) (schrapping); <a>b: vervanging van letter(s) of woord(en) (door eroverheen te schrijven); xxx: onleesbaar.

een paar keer zijn tekst terugvroeg vooraleer hij in *Groot Nederland* werd gepubliceerd. Ook het feit dat op beide eerste pagina's van het typoscript bijgeschreven is dat de proef aan Elsschot dient teruggestuurd (met de adresgegevens) wijst in die richting (Elsschot, 2003, p. 223; Elsschot, 1993, pp. 328-335).

De verteller verwittigt Walter dat broertje Jan meekomt naar Parijs, en informeert hem alvast over het soort vragen dat hem van de kleine te wachten staat. Ter illustratie geeft de verteller een conversatie weer die hij afgelopen middag met het jochie gehad heeft. Jantje heeft zijn vader met vragen overstelpt, waarop deze zo goed mogelijk heeft proberen te antwoorden. Vragen als 'Is de leeuw zo groot als de wereld?', 'Als Jan een leeuw in Duitsland zet, wat is het dan?', 'Eet de leeuw de Duitschers op?', 'Als de leeuw met een paard vecht, wie wint er dan?', 'En als de machine van den trein met de straatwals vecht?' en 'Mogen de leeuwen en tijgers in de dierentuin kakken en piessen?' De straatwals krijgt daarbij een belangrijke rol toebedeeld. Een bedenking over het log gevaarte in handschrift is overgetypt op de volgende bladzijde (hs., p. 8), samen met het antwoord op de vraag wie wint '- Dan wint de machine van den trein.' De tekst gaat in handschrift verder: 'Hij [= Jantje] schijnt niet <- tevreden> erg in zijn schik.' In een in het typoscript interlineair en in de marge bijgeschreven stuk weidt de verteller uit:

Ja, die straatwals is weer wat nieuws en nieuwe bezems vegen schoon.⁶ Ik voel dadelijk dat die heldhaftige challenger door mij met al te veel ongegeneerdheid behandeld is. Dat hij niet uitgesproken wint zal Jan misschien goed vinden, maar wie speciaal door hem <- in het krijt> geroepen is om het op te nemen tegen die monsterachtige locomotief, zoo iemand verdient in ieder geval consideratie. Hoe stom van mij. En opeens krijg ik een bevlieging om dat dadelijk goed te maken. En zooals altijd ga ik overdrijven. (typo, p. 8; zie *afbeelding*)

⁶ In de tijdschriftversie vallen de nieuwe bezems weg en zal de straatwals 'het een tijdlang moeten doen' (p. 424).

bergt staart en leuw plotseling op en ~~aan~~ ^{laat} een paar van zijn stoommonsters aantreden.

- En als de machine van den trein met de straatwals vecht?"

Er komt af en toe zoo'n log gevaarte over de keien van onze straat gehobbeld. Het spuwt eenig vuur en doet de muren ^{leegrijft ik met} geweldig daveren, dat moet ik toegeven. Maar toech ^{hoe hij er toe gett... komt} ~~is het zoo maar in~~ ~~eens in 't krijt te doen treden tegen zijn locomotief die toch~~ ~~bekend dat hij er genoeg respect voor heeft~~ ~~een geduchte zwaargewichtkampioen is. hij vraagt mij verder~~

Konst heb ding hem in ons nieuw straat voor dan het... in die eerste

~~een geduchte zwaargewichtkampioen is. hij vraagt mij verder~~
~~niet eens meer wie er dan wint, als vindt hij dat ik nu genoeg~~
~~praktijk dien te hebben om dat gedeelte van zijn vragen te~~
~~kunnen raden.~~

- Dan wint de machine van den trein. ^{verklaar ik luchtig!} ^{ik denk er niet aan} dat ^{want in die eerste} ~~straf van een~~ ^{in die eerste om een Kans te geven.}

Maar ^{Maar dat} ~~is~~ ^{hem niet mee te vallen. ja, wie straatwals is meer} ~~schijnt~~ ^{nieuw en nieuw beereus wegen schoon. Ik voel dadelijk dat die} ~~Heen, Jan, dan wint de straatwals.~~ ^{waarom eigenlijk niet, als hem dat liever is?}

Maar zijn masker blijft ~~een~~ ^{een} stug. Het plotselinge omdraaien van mijn wandel ~~konst~~ ^{konst} hem ten seerste verdacht voor en bovendien beschouwt hij het als een aanmatiging dat ik mij ^{op mijn eigen houtje permitteer} ~~zoo'n onverwacht knock-out~~ ^{het ziet er naar uit alsof hij genoeg krijgt van mijn eigenwijze, radikale vonnis} ~~over zijn locomotief uit te spreken. Wat moet ik nu beginnen?~~

Zonder ^{gevolgen} ~~gevolgen~~ kan dat treffen toch niet verlopen dunkt mij? Maar de sport geeft mij iets in. ^{waarom geen drawn of dead-heat?} Maar dan dadelijk, of hij gaat mij belachelijk vinden.

- De machine van den trein komt van daar en de straatwals van ginder. Dichter en dichter. Opgepast, want zij botsen tegen elkaar. ^{Tarata djing!} ^{Bom!} En zij blijven alle twee staan."

Rebelstrijke e hoalloppe door mij met al teveel ingegeregendheid behaard is. Dat hij met uitgevoeren gaat vinden, maar wie sprekebt door hem uittevoeren? Heerlyk die zelfde wedstrijd gewonnen is. Hoe staat men mij. en spraken wij niet over de wedstrijd om dat dadelijk gaat to me kom. En vooral al tijd ge... vind je dat van mezenen. Is om of het venen in ieder geval aanstake? In ieder geval aanstake? In ieder geval aanstake? In ieder geval aanstake?

De betreffende typoscriptpagina wordt overgetypt met de aanvullingen en nog enige wijzigingen.

Het gevolg van Jantjes ontevredenheid is derhalve alvast dat de verteller zijn oordeel wijzigt en de straatwals laat winnen (hs., p. 8). Grootvader komt even aanlopen om te zien 'of wij allen nog in leven zijn.' Wanneer hij zijn kleinzoon ziet 'krijgt hij tranen in de oogen' en hij steekt Jantje 'zijn zware timmermanshand toe', zodat de jongen 'een paar stappen achteruit' wijkt (hs., p. 9). Meteen speelt Jantje grootvader uit tegen de straatwals met de vraag: wat

gebeurt er ‘als vader door de straatwals fepjettet wordt?’ (hs., p. 9) [‘fepjettet’ als relic uit de oorspronkelijke brief]. In het typoscript (p. 9, tweede versie) komt hier een met potlood (interlineair en in de marge) bijgeschreven type-ring van grootvader:

Hij lacht en huult /ook/ te veel. Als hij niets /meer te/ zeggen heeft deed hij nog beter en zou beter doen [sic] af en toe een vloek of een wind los te laten, <- of> iets dat kans heeft indruk te maken, want <- Jan> /dat mormel/ heeft hem al een paar keer een zakdoek ter hand gesteld.

Deze (typoscript)versie van de alinea staat (zonder de los te laten wind) ook op een apart blad in het handschrift, met (boven een schrapping) de toevoeging ‘vóór de tranen er eigenlijk zijn.’ In de tijdschriftversie is er ook geen sprake meer van de los te laten wind, en staat er ‘een krakenden vloek (...) of iets anders dat indruk maken kan’ (p. 425). De noot op een apart blad in het handschrift, tevens als bijgeschreven tekst in het typoscript, toont aan dat Elschot nog in het handschrift schreef tijdens of zelfs na het opstellen van het typoscript.

Wanneer volgens de verteller de vent van de straatwals zegt ‘dat er alweer een’ onder zijn ‘machine’ ligt, gaat Jan niet akkoord, immers ‘t is geen machine’ volgens hem. Als het geen machine is, wat is het dan wel? De verteller kijkt naar grootvader, maar daar ziet hij slechts tranen. In het handschrift in de marge aangevuld in potlood, en in het typoscript overgenomen: ‘Tranen van geluk omdat Jan zoo vraagt, omdat ik zoo flink van antwoord dien en omdat God het hem gunt dat alles nog te mogen beleven’ (hs., p. 10; typo, p. 11).

Jantje zegt dan dat het een straatwals is, op zachte toon, ‘als <- schaamt xx> schaamde hij zich in mijn plaats omdat die oude man <- het hoort> aanwezig is’ (hs., p. 10). In het typoscript bijgeschreven (p. 11, derde versie): ‘En <- uit mijn> hij haalt mijn zakdoek uit mijn jas’, duidelijk een verwijzing naar de eerdere aanvulling over Jans overhandigen van een zakdoek aan grootvader; met nog een kleine aanvulling in de tijdschriftversie: ‘om tijdig te stelpen’ (p. 426). De alinea over grootvader die z’n pijp stopt, de wenteling der dingen geduldig aan zich voorbij laat gaan en weet dat straks de jenever volgt, is in het manuscript interlineair en in de marge toegevoegd (hs., p. 11). Het is opvallend dat een aantal kwalificaties over grootvader zowel in het manuscript als in het typoscript achteraf zijn toegevoegd. De functie ervan is de aanvankelijk neutrale grootvaderfiguur wat meer kleur te geven, en het milde karakter van de grijsaard, die om het minste tranen in zijn ogen krijgt en ‘de wenteling der dingen’ geduldig aan zich laat voorbijgaan, in het licht te stellen.

Met Jantjes vraag of de leeuwen en de tijgers in de dierentuin mogen ‘kakken en piessen’ vraagt de verteller zich af of er geen ‘aangeboren liederlijkheid’ in het spel is. Waarbij hij in het manuscript een noot inschuift over ‘de theorie van de erfelijkheid’, ‘want ik heb heel wat achter den rug op diverse terreinen. <- En dat zijn> /In ieder geval dient zijn/ vocabulaire <- dient ook> gezuiverd’ (hs., p. 13). In het typoscript is hier interlineair nog toegevoegd ‘En <- te oordeelen> naar wat /er van uitgelekt is/ <- ik vernomen heb> waren mijn voorouders niet beter’ (typo, p. 14). Nadat de verteller op Jantjes vraag van wie de dieren in de dierentuin hun behoefte mogen doen, geantwoord heeft, ‘- Van de bazen’, volgt in het manuscript (p. 13) interlineair: ‘Lichtjes doof en paffend staat vader hoofdschuddend toe te kijken.’ In het typoscript in inkt aangevuld met ‘Hij is even tot bij ons buffet geslenterd en onverrichter zake teruggekeerd want hij wil krijgen maar niet nemen’ (typo, p. 14). Met aangeboren liederlijkheid of erfelijkheid heeft tot geruststelling van de verteller Jantjes vraag over de leeuwen en de tijgers in de dierentuin niks te maken. Immers Jantjes volgende vraag is waarom hij in de tuin zijn behoefte niet mag doen – iets waarmee hij blijkbaar de tuin al ‘/menigmaal/ misbruikt’ heeft. Tot ‘het lynxoog van madame Peters (...) ontdekt heeft dat het geen pompoen was’ en de pen ter hand heeft genomen (hs., p. 13).

Op een apart blad in het manuscript vraagt Jantje wat er gebeurt als God vecht tegen ‘een zonnesteek’, Jantjes benaming voor een vlinder. De verteller constateert dat ook het Opperwezen deel uitmaakt van Jantjes arsenaal en vraagt zich af wie hem ‘dat gelapt heeft’. De alinea wordt met enige wijzigingen ingeschoven in het typoscript (p. 16, waarvan er drie versies zijn⁷) en de tijdschriftversie (p. 430). In het manuscript (in potlood bijgeschreven, p. 14) en het typoscript (p. 16) stapt de verteller met (groot)vader op de (bitter)kruid toe. In het handschrift staat op een apart blad in twee etappes een vervolg van de alinea, vervolg dat niet in het typoscript staat (p. 16), maar wel in de tijdschriftversie is terechtgekomen: ‘Zijn hand beeft lichtjes onder ’t klinken en vóór hij slurpt laat hij zijn nevelige blik, die meer gezien hééft dan hij nog zien zál, als een zegening op zijn kleinzoon rusten’ (p. 431). In de slotalinea geeft de verteller aan Walter de opdracht Jantjes leeuwen, paarden, straatwalzen etc. met takt te behandelen (hs., p. 14). Op een apart blad is de passage uitgewerkt tot een résumé van wat Walter moet weten over Jantje, van de

⁷ Elke versie van deze (feitelijk laatste) bladzijde heeft een verschillende datering: 18 november 1938, 5 januari 1939 en 6 januari 1939. Een gedeelte van de bladzijde is op pagina 17 heropgenomen (in twee exemplaren) met de datering 7 januari 1939.

leeuw tot de zonnesteek. Deze uitwerking staat niet in het typoscript als dusdanig (p. 16), maar is wel opgenomen in de tijdschriftversie (p. 431).

We hebben hier met andere woorden te maken met een paar passages die op aparte bladen bijgeschreven zijn in het manuscript en rechtstreeks naar de tijdschriftversie zijn gegaan. Bijna zeker zijn die derhalve na (het uittikken van) het typoscript tot stand gekomen. In het handschrift (p. 14 in de marge) vraagt de verteller aan Walter nog vooral de leeuw met de grootste omzichtigheid te behandelen, in het typoscript (p. 16) aangevuld met de aansporing hem tijdelijk Frans en te vreten te geven. Ook het ‘kakken en piessen’ komt ter sprake in het typoscript, in de tijdschriftversie (p. 431) uitgebreid met de waarschuwing Jantje niet onbewaakt te laten teneinde een praktische demonstratie in tantes Louis XV-salon te verhinderen.⁸

Het is duidelijk dat Elsschot op de tekst van ‘Jantje’ hard gewerkt heeft: de talloze schrappingen en toevoegingen in het manuscript en de aanvullingen in het typoscript wijzen daarop. Bepaalde thema’s worden laag na laag en versie na versie verder uitgewerkt. Zo is grootvader reeds aanwezig in de eerste laag van het handschrift, maar wordt hij verder gekarakteriseerd met aanvullingen interlineair en in de marge, en toevoegingen in het typoscript en zelfs nog in de tijdschriftversie.

‘DE LEEUWENTEMMER’

Een jaar na de publicatie van ‘Jantje’ verscheen in 1940 in twee opeenvolgende afleveringen van het tijdschrift *Groot Nederland* ‘De leeuwentemmer’, met de vermelding: ‘een vervolg op het in het Mei-nummer van 1939 verschenen stuk “Jantje”’ (Elsschot, 1940a, p. 690).

Het kladhandschrift van *De leeuwentemmer* behelst een tachtigtal (niet gepaginerde) bladzijden. Van de twee typoscripten bevat het ene veel doorhalingen en toevoegingen, het andere vormt een ‘schone’ kopij voor *Groot Nederland*, met de vermelding op de eerste pagina ‘Proef aan den Heer A. de Ridder Lemméstraat 21 Antwerpen’. Het kladhandschrift is een allegaartje van handschriftelijke bladzijden en blaadjes (met enkele getypte stukken), wit en geel papier, inkt en potlood als schrijfstoffen. De typoscripten bestaan uit 56 genummerde pagina’s, waarbij in het (basis)typoscript⁹ enkele bladzijden ontbreken, en andere in meerdere exemplaren aanwezig zijn (Elsschot, 2003, pp. 224-228).

⁸ Deze waarschuwing is ook als aparte noot te vinden bij het manuscript.

De verteller schrijft nu aan Walter niet langer over diens broertje, maar wel over zijn neefje Jantje, het zoontje van Walters zuster Adèle. Na een verblijf van zes maanden in Polen is Tsjip [= Jantje] voor een tijdje met zijn moeder in België. In het manuscript wordt hij ironisch voorgesteld als ‘de jonge graaf de Gdynia de Danzig’, in het typoscript (p. 2) vervangen door ‘onze leeuwentemmer’. De verteller heeft ‘direct onderzocht of alles nog in orde is met onze leeuwen, machines van den trein, straatwalsen en paardestaarten’, zoals het luidt in de achteraf in het handschrift toegevoegde alinea waarmee een duidelijke link naar de gesprekken uit ‘Jantje’ is gelegd.

Tsjip krijgt allerlei talen te horen en dient die uit elkaar te houden. Zijn moeder spreekt Frans en Vlaams met hem. In het handschrift stond oorspronkelijk: ‘Fransch omdat zijn Poolsche familie /dol is op/ die taal <- nogal mag, zooals zij ook gesteld zijn op schmink, parfum en de <- laatste mode> /mode van Parijs/>’. De zin staat ook nog in het typoscript (p. 3), doch werd achteraf geschrapt en vervangen door ‘Fransch omdat zij die taal met haren man spreekt, want Poolsch kent zij niet goed, (...)’. Vlaams spreekt zij als de jongen haar ‘den duivel aandoet’. Duits hoort hij van zijn Danziger straatkameraden en Pools van zijn vader.

Tsjip wil geen kwaad woord horen over Polen. Zo krijgt hij bij het bezoek aan een tante van haar ‘een voddig locomotiefje’ cadeau; een prul van een ding dat, in het handschrift interlineair (en dus achteraf) toegevoegd ‘weerloos tegenover de minste straatwals zou staan’. Een toevoeging met alweer een duidelijke verwijzing naar ‘Jantje’. Tante had moeten zwijgen in plaats van te informeren of de kinderen in Danzig ook zulke mooie spullen krijgen; in het typoscript (p. 5) interlineair toegevoegd: ‘zij had niet in zijn wangen mogen knijpen’. Als het kind dan vraagt waarom tante ‘zoo’n raar gezicht’ heeft, is in het handschrift interlineair bijgeschreven: ‘- Wat zegt hij?’ informeerde tante, die hare ooren niet gelooven kon’. In het typoscript verder uitgebreid: ‘Leert hij dat in Polen? Dan dient hij hier gepolijst te worden’, gewijzigd tot ‘Dan moet hij hier onder handen genomen worden’. Waarop in het typoscript volgt: ‘- Daar zijn wij druk mee doende’ stelde ik haar gerust’, bijgeschreven en achteraf geschrapt: ‘want zij heeft geld.’!

De jongen wordt in Polen blijkbaar hardhandig opgeleid. Wanneer hij daags voor de afreis vanuit Polen weigerde zijn handen te wassen vóór het eten, kreeg hij in totaal zesenvertig slagen met een liniaal op de vingers, in het manuscript interlineair toegevoegd ‘telkens met een rustpoos voor een nieuwe weigering’. Op de keerzijde van de bladzijde is de verontwaardigde reactie van grootmoeder toegevoegd die haar dochter een ‘kattemoer’ noemt omdat

ze zoiets laat gebeuren. Het is opvallend dat deze reactie met enige varianten ook in het typoscript als aanvulling in de marge is bijgeschreven (typo, p. 6). In ieder geval dus na het overtypen van de tekst.

Tsjip weet allerlei kwaliteiten over zijn vader op te sommen; immers 'zijn vader is een Pool'. Waarop grootmoeder reageert met (blijkbaar toegevoegd in het manuscript): '- En hij <- heeft> /gebruikt/ een liniaal'. Het heeft een week (in het typoscript gereduceerd tot een halve dag) geduurd om die flater ten opzichte van de kleine goed te maken. In de verder in de marge uitlopende alinea verklaart de verteller dat Jantjes vader misschien wel tegen '<- de> /onze/ straatwals op kan' – een hulde die de kleine 'in naam van zijn vader' heeft geaccepteerd (zie afbeelding). Het feit dat de straatwals hier alweer in een achteraf geschreven toevoeging ter sprake komt, is een aanduiding te meer dat Elsschot de band met de eerdere brief aan Walter ('Jantje') duidelijk wil maken.

~~zijn vader heeft verteld dat mijn schoonvader~~
 zijn vader heeft verteld dat ~~zijn schoonvader~~ haar man
 zich inspannt om er ^{een} flinke laag ~~aan te verdienen~~ op te krijgen
 en ~~zijn~~ ^{denoegk} ~~veel~~ ^{veel} ~~exerceren~~ ^{exerceren} om te ~~kan~~ ^{op} het programma
~~stadaat~~ ^{stadaat} ~~onder andere~~ ^{onder andere} ~~Kaaijden~~ ^{Kaaijden} met gesloten mond, seepinschieten,
 zonder morven, voort hantieren met linker hand, rechtop
 en stil zitten, dawns bequiten met een handkeuzje, tijdig
~~omstik~~ ^{omstik} ~~te zeggen~~ ^{te zeggen} in 't ~~franssch~~ ^{franssch} en in 't ~~vooral~~ ^{vooral}
~~dat hij moet t'gehoelen~~ ^{dat hij moet t'gehoelen} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~haltes~~ ^{haltes} al ~~te~~ ^{te} ~~veel~~ ^{veel} ~~aan~~ ^{aan} ~~hant~~ ^{hant} ~~klappen~~ ^{klappen} met ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~juuggen~~ ^{juuggen} als ~~grote~~ ^{grote} ~~menniken~~ ^{menniken} ~~geteest~~ ^{geteest} ~~geest~~ ^{geest} ~~van~~ ^{van} ~~het~~ ^{het} ~~voeceren~~ ^{voeceren}
 gaat het soms ~~te~~ ^{te} ~~hard~~ ^{hard} ~~handigen~~ ^{handigen} tegen hard
 moet zijn vader stambuit het gevege pruisisch Polen
 maar te ~~veel~~ ^{veel} ~~woed~~ ^{woed} ~~gebruikt~~ ^{gebruikt}. ~~Daags~~ ^{Daags} ~~voor~~ ^{voor} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~afreis~~ ^{afreis},
~~te~~ ^{te} ~~be~~ ^{be} ~~uigen~~ ^{uigen} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~vader~~ ^{vader} ~~gehoeten~~ ^{gehoeten} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~handen~~ ^{handen} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven}
~~gereken~~ ^{gereken} ~~was~~ ^{was}, ~~moed~~ ^{moed} ~~hem~~ ^{hem} ~~voor~~ ^{voor} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~vader~~ ^{vader} ~~gehoeden~~ ^{gehoeden} ~~erest~~ ^{erest}
~~nu~~ ^{nu} ~~even~~ ^{even} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~handen~~ ^{handen} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~masschen~~ ^{masschen}, ~~wat~~ ^{wat} ~~gemeigens~~ ^{gemeigens}
~~meed~~ ^{meed}. ~~dan~~ ^{dan} ~~het~~ ^{het} ~~oimer~~ ^{oimer} ~~is~~ ^{is} ~~dan~~ ^{dan} ~~vooral~~ ^{vooral} ~~geven~~ ^{geven} ~~doe~~ ^{doe} ~~een~~ ^{een}
~~lange~~ ^{lange} ~~improvisatie~~ ^{improvisatie} ~~met~~ ^{met} ~~een~~ ^{een} ~~liniaal~~ ^{liniaal}. ~~Ma~~ ^{Ma} ~~edere~~ ^{edere} ~~meigering~~ ^{meigering}
~~een~~ ^{een} ~~slap~~ ^{slap} ~~als~~ ^{als} ~~de~~ ^{de} ~~reede~~ ^{reede} ~~arstige~~ ^{arstige} ~~handen~~ ^{handen}. ~~zijn~~ ^{zijn} ~~moed~~ ^{moed} ~~te~~ ^{te} ~~heeft~~ ^{heeft}
~~hele~~ ^{hele} ~~en~~ ^{en} ~~mel~~ ^{mel} ~~den~~ ^{den} ~~rust~~ ^{rust} ~~voes~~ ^{voes} ~~voor~~ ^{voor} ~~een~~ ^{een} ~~nieuwe~~ ^{nieuwe} ~~meigering~~ ^{meigering}
~~jes~~ ^{jes} ~~en~~ ^{en} ~~reer~~ ^{reer} ~~te~~ ^{te} ~~stagen~~ ^{stagen} ~~gebet~~ ^{gebet} ~~den~~ ^{den} ~~van~~ ^{van} ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~te~~ ^{te} ~~be~~ ^{be} ~~uigen~~ ^{uigen} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~vader~~ ^{vader} ~~gehoeten~~ ^{gehoeten} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~handen~~ ^{handen} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven}
~~was~~ ^{was} ~~het~~ ^{het} ~~hjoel~~ ^{hjoel} ~~om~~ ^{om} ~~naar~~ ^{naar} ~~Kanlon~~ ^{Kanlon} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven}
~~Waaron~~ ^{Waaron} ~~hy~~ ^{hy} ~~too~~ ^{too} ~~charoneklyk~~ ^{charoneklyk} ~~gemeigens~~ ^{gemeigens} ~~heeft~~ ^{heeft} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet}
~~uit~~ ^{uit} ~~gemaakt~~ ^{gemaakt}, ~~maar~~ ^{maar} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~moeder~~ ^{moeder} ~~denkt~~ ^{denkt} ~~dat~~ ^{dat} ~~hy~~ ^{hy} ~~het~~ ^{het} ~~met~~ ^{met} ~~een~~ ^{een}
~~was~~ ^{was} ~~met~~ ^{met} ~~dat~~ ^{dat} ~~liniaal~~ ^{liniaal}. ~~zijn~~ ^{zijn} ~~meigering~~ ^{meigering} ~~heeft~~ ^{heeft} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet}
~~vermeekt~~ ^{vermeekt} ~~en~~ ^{en} ~~dat~~ ^{dat} ~~liniaal~~ ^{liniaal}. ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet}
~~gekerkt~~ ^{gekerkt}. ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet} ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~de~~ ^{de} ~~hand~~ ^{hand} ~~van~~ ^{van} ~~rester~~ ^{rester} ~~maar~~ ^{maar} ~~te~~ ^{te} ~~de~~ ^{de} ~~of~~ ^{of} ~~het~~ ^{het} ~~avoor~~ ^{avoor} ~~liniaal~~ ^{liniaal}
~~met~~ ^{met} ~~uit~~ ^{uit} ~~spaken~~ ^{spaken}. ~~als~~ ^{als} ~~protest~~ ^{protest} ~~moet~~ ^{moet} ~~hy~~ ^{hy} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet}
~~hun~~ ^{hun} ~~gan~~ ^{gan} ~~gillen~~ ^{gillen} ~~met~~ ^{met} ~~zijn~~ ^{zijn} ~~perspieren~~ ^{perspieren} ~~in~~ ⁱⁿ ~~de~~ ^{de} ~~reede~~ ^{reede} ~~van~~ ^{van} ~~Polen~~ ^{Polen}
~~hegelder~~ ^{hegelder} ~~zoals~~ ^{zoals} ~~de~~ ^{de} ~~meir~~ ^{meir} ~~mannen~~ ^{mannen} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet}
~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet} ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~Speek~~ ^{Speek} ~~nu~~ ^{nu} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet} ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~meent~~ ^{meent} ~~hy~~ ^{hy} ~~houdt~~ ^{houdt} ~~het~~ ^{het} ~~met~~ ^{met} ~~hem~~ ^{hem}. ~~zijn~~ ^{zijn} ~~nades~~ ^{nades} ~~is~~ ^{is} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~is~~ ^{is} ~~stark~~ ^{stark}, ~~hy~~ ^{hy} ~~is~~ ^{is} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet} ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}
~~en~~ ^{en} ~~hij~~ ^{hij} ~~te~~ ^{te} ~~geven~~ ^{geven} ~~niet~~ ^{niet} ~~een~~ ^{een} ~~voet~~ ^{voet} ~~dat~~ ^{dat} ~~kan~~ ^{kan}

Een paar maal per week gaan verteller en kleinzoon er samen op uit met tram, boot en bus; met de taxi gaat het naar huis toe, interlineair en in de (rechter)marge toegevoegd ‘waar meestal wat nieuws hem wacht. En anders <- dan> geeft hij <- xxx> zijn leeuw maar weer een paard <- voor> te verscheuren.’ De leeuwentemmer ‘controleert de snelheid van alles wat rijdt, hoopt voortdurend op een ontsporing of een lekkere botsing met eenige straatwals (...)’ zoals het reeds in de eerste laag, in de doorlopende tekst van het handschrift staat. Leeuw, paard en straatwals zijn natuurlijk verwijzingen naar ‘Jantje’. Verteller gelooft dat het verblijf van Jantje en zijn moeder in België stilaan ten einde loopt ‘want er komen te veel brieven uit <- Danzig> /Polen/’. In de linkermarge is een zin toegevoegd over het ‘nakend vertrek’ en het pact ‘waar hij [= Jantje] ginder maar op teren moet tot hij terugkomt.’ Met zijn kleinzoon loopt de verteller bij valavond in het park door de dorre bladeren, en met het zakmes in de hand jagen ze het gedierte voor zich uit dat er niet is. Bij de poort gekomen bezegelen ze het pact: zij zijn voortaan ‘de mannen van de doode bladeren’. Door de verbinding van het pact met ‘ginder’ – Polen – moet de band met het thuisfront bewaard blijven wanneer het kind in Polen is. Verderop in de tekst zal de verwijzing naar de dode/dorre bladeren trouwens geregeld terugkeren.¹⁰

Na twee telegrammen uit Danzig wordt besloten tot de terugreis van dochter Adèle met haar zoon. De tekst in inkt waarin de verteller zegt de kans te hebben gezien ‘een beetje met haar te praten’, wordt in potlood op geel doorslagpapier verdergezet met een gesprek met Adèle. Het komt erop neer dat haar man Bennek in zijn werk hogerop wil, dat hij vindt dat zij zich niet voldoende opsmukt, en dat hij de speelmaatjes van Jantje te min vindt voor zijn zoon. Binnen deze passage wordt een extra-fragment ingeschoven dat start in de marge; Adèle zegt daarin dat Bennek niet kan uitstaan dat zij zelf boodschappen doet en met pakjes sjouwt; zij daarentegen wil haar meid niet ‘als kruiwagen medenemen’. Het fragment vervolgt met haar vrees dat hij een monocle wil dragen. Zij heeft namelijk ontdekt dat de enige man op Benneks kantoor die nog boven hem staat een monocle draagt.

Op ’t eind van het gesprek zegt de verteller dat ze zich moet aanpassen, opgewekt en levenslustig moet zijn, want dat het allemaal in orde komt. In het typoscript wordt hier interlineair nog toegevoegd ‘dat zij die wenkbrauwen best kon laten afscheren /als <- hij dat> hem dat genoeg kan doen/’; en ‘die meid moet zij maar beladen als een muilezel’ (typo, p. 10).

¹⁰ De tekst van deze alinea staat in het apart handschriftgedeelte (E 285/8).

De tekst gaat vervolgens over het afscheid waarbij aan ‘de doode bladeren’ wordt gerefereerd, en in een aanspreking aan Walter de monocle nogmaals ter sprake komt. Verteller vreest dat voor Adèle met dat oogglas alles staat of valt. Als Bennek het nu alleen nog maar op kantoor zou dragen, maar thuis... Stel je ‘die vier’ aan tafel voor: ‘hij, zij, dat kind en die monocle’. Een interlineair toegevoegde komische noot, maar de hele uitweiding over de boodschappen en de monocle moet de afstand in opvattingen tussen Bennek en Adèle beklemtonen. De monocle keert trouwens terug wanneer Bennek op zakenreis naar Kopenhagen en Amsterdam even naar Antwerpen komt en de verteller Benneks oogholten inspecteert, immers zo’n monocle moet sporen nalaten.

Dit bezoek van Bennek wordt beschreven in het volgende hoofdstuk (III¹¹). Bennek deelt er zijn schoonvader mee dat hij en Adèle – overigens op haar vraag – gaan scheiden. De redenen staan in het manuscript in potlood uitgeschreven op gele doorslagblaadjes waarin nogal wat schrappingen en toevoegingen voorkomen.¹² Bennek en Adèle zijn antipoden. ‘Zij voelt niets voor standsbejag en hij moet tot elken prijs de ladder op anders <- had> zou zijn diploma geen zin hebben /en zijn leven geen doel/.’ Merkwaardig is dat op deze plaats achteraf een fragment is toegevoegd dat in het manuscript (eveneens in potlood) op een apart geel doorslagblad is geschreven, maar ook in het typoscript in de marge is bijgeschreven. Het handelt over de plicht van een man en een vrouw:

Probeeren fortuin te maken is toch de eerste plicht van een man en vooral van <- van> /een/ gezinshoofd. En de vrouw moet hem bijstaan door haar voorkomen, huishouding, kleeding en woordenkeus voortdurend aan te passen naar gelang hij op de helling vordert. Een bokser heeft zijn verzorgers en een man van zaken zijn vrouw. Zij wil die dingen echter niet inzien. <- want> (typo, p. 14).

Dat dit fragment zowel in het manuscript als in handschrift in het typoscript staat, toont aan dat Elsschot nog stukken in het manuscript heeft geschreven na het typen van het typoscript. Het is een procedé dat we ook in verband met de ‘kattemoer’ hebben gezien (zie supra).

¹¹ We geven de romeinse-cijferaanduiding van de eerste druk.

¹² In het typoscript zegt Bennek dat hij Jantje soms ‘de domste vragen’ hoort stellen aan zijn moeder. Waarop de verteller gewaagt van ‘Straatwalsen? Zonnesteken?’; en Bennek de ‘gekke dingen van dien aard’ bevestigt. De passus is in het typoscript in inkt bijgeschreven (typo, p. 12).

In hoofdstuk IV beraadt men er zich over hoe de echtscheiding gunstig voor beide partijen kan worden geregeld. Gemakkelijk is het niet, want scheiden met onderlinge toestemming gaat niet in het Poolse Danzig. In het zoeken naar een grond voor de echtscheiding komen verschillende mogelijkheden aan bod. Bennek heeft dan de zaak aan een advocaat in handen gegeven. De tekst in potlood in het handschrift gaat op geel doorslagpapier verder in inkt; de advocaat suggereert er dat Adèle iets bekent omtrent een andere man, 'voor een paar zontjes vindt hij wel een partner'. Maar Adèle vertrouwt het niet.

De advocaat heeft een 'ontwerp voor een klacht' opgesteld. Het is een 'mooi brok' geworden. In het handschrift is de term 'artillerie' geschrappt voor de stukken die nodig zijn voor de scheiding – de weigering nog echtelijk verkeer te hebben en nog meer kinderen te kweken (zie afbeelding). Een term die trouwens in het begin van het volgende hoofdstuk (V) wel een echo krijgt in het 'eerste salvo'.

Handwritten text on yellowed paper, heavily crossed out with red ink. The text is written in cursive and contains several corrections and deletions. Key words and phrases are visible:

... Het is een ontwerp voor een klacht, dat in de laatste verzorging en op zijn duitse uitgenommet. Een echtscheiding. De juare verlaten... weigering om met haren man nog echtelijk verkeer te hebben en om te nog meer kinderen te kweken, derwijze hij... op veel meer nakomelingen dan die eens leuven... Ik heb het... monder het in de... duwticht en eindelijk, geef maar onvolgense verdaken, een addat... [De overboord moet... dat is die jongen... aan zijn lat overlaant. Zij heeft... dien zelden, met de reat akkoord... daarop... van... nadat... op het koninkrijk... man en vrouw overgenomen was dat hij... voorloophij het kind voorloophij lieg de haan... blijft. Over zijn later kan over zijn lat... worden gepliegt maar op's... verder met die jongen geen... eenmaal wez zal zijn dan niet hij alleen. Zijn familie wort diep in't binnenland van Polen... bevoeght hij (aan de bod... Naar Kantoor... niet meenemen... pensioent doet haren man wez maar niet vom... Hij wil van haren man wez maar niet vom... Hij... het ieder jaar een paar maal... en kom er zich dem helken en... of... in verlustigen, te niet en te paard.

In het handschrift én het typoscript (pp. 18-19) is sprake van een ‘adder’ in het stuk van de advocaat [= de ‘DIVORCE’], namelijk de bewering dat Adèle de jongen zou verwaarlozen en aan zijn lot overlaten. Zij heeft ‘dat gebroed’ uit de tekst laten halen en zich met de rest van het ontwerp akkoord verklaard. Vanaf de tijdschriftversie (Elsschot, 1940a, p. 703)¹³ is de adderpassage geschrapt en de zin met ‘dat gebroed’ vervangen door ‘Na een grondige inspectie hier ter plaatse heeft zij zich met de uitrusting akkoord verklaard (...)’. De schrapping van de passage is logisch omdat er werd overeengekomen dat het kind voorlopig bij haar blijft en het dan niet aannemelijk zou zijn dat Bennek zou beweren dat de moeder het kind zou verwaarlozen. Bovendien zou een dergelijke bewering op termijn nefast kunnen zijn voor Adèle.

Behalve over het besluit van de rechtbank handelt hoofdstuk V in een eerste laag over het feit dat Adèle opnieuw in het ouderlijk gezin is opgenomen en over de briefwisseling die de verteller voert met zijn (ex-)schoonzoon.¹⁴ Rond deze kern zijn een drietal alinea’s geweven die telkens op een apart (geel) doorslagblad staan, met name: de inrichting van het vrijgezellenflatje voor Bennek, Jantjes inspectie van zijn (speelgoed)kast, waarbij alweer een straatwals op het toneel verschijnt, en de bedenking van de verteller tegenover zoon Walter dat de kinderen in het gezin veel te innig en warm zijn opgevoed, zodat ze moeilijk het nest kunnen verlaten. ‘Zij worden door ons niet afgegaan maar slechts in bruikleen gegeven’ is interlineair bijgetypt in het typoscript (p. 21).

Dit hoofdstuk biedt een mooie illustratie van Elsschots werkwijze. De kern van het verhaal in de eerste laag, de kapstok als het ware, wordt (achteraf) aangevuld met elementen die telkens op aparte bladen zijn bijgeschreven, en stuk voor stuk functioneel zijn. De inrichting van het vrijgezellenflatje: Adèle wil zo weinig mogelijk wroeging; de gedachten over de opvoeding: beklemtonen van de warmte van het (gezins)nest; de straatwals: alweer een verwijzing naar ‘Jantje’.

Het volgende hoofdstuk (VI) heeft het over Jantjes verblijf van veertien dagen in Polen. Zijn vader zou hem komen ophalen in Keulen. Tijdens de treinreis daarheen is de jongen geïnteresseerd in ratelende treinen uit de andere richting en dansend vaatwerk in de restauratiewagen; hij gaat minstens zesmaal zijn

¹³ In de drukproef van ‘De leeuwentemmer’ voor *Groot Nederland* (Letterenhuis, E 285/11, p. 14) stond de adderpassage inclusief ‘dat gebroed’ nog wel afgedrukt, maar werd er doorgestreept en vervangen door de passus waarin Adèle zich na ‘een grondige inspectie’ akkoord verklaart met het ontwerp van de advocaat.

¹⁴ Ook dit hoofdstuk staat op geel doorslagpapier.

handen wassen en loopt rond onder 't rijden. De alinea is op een afzonderlijk geel blaadje geschreven, en is ook in het typoscript in de marge bijgeschreven (p. 22). Het wijst alweer op een uitbreiding van de tekst, ook in het handschrift, *nadat* die is overgetypt. In het typoscript is de verwijzing naar de 'Broederschap /der Doode Bladeren/' eveneens in de marge toegevoegd (p. 23).¹⁵

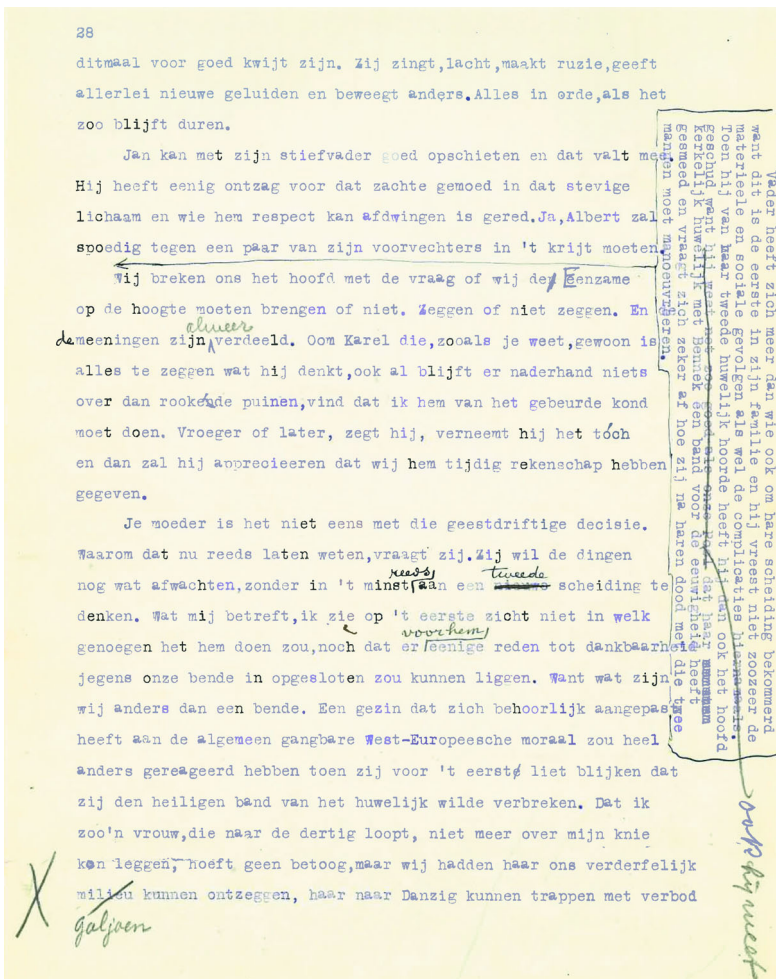
De tekst gaat verder op geel doorslagpapier. Verteller heeft met Bennek gecorrespondeerd om het contact niet te verbreken. Bij de terugkeer in Keulen na veertien dagen verblijf in Polen vraagt Bennek toe te zien op de lichamelijke verzorging van de jongen. In het manuscript stond aanvankelijk: 'Zijn vader <- doet> /sprak/ alsof wij beiden wisten dat <- de> de jongen door zijn moeder verwaarloosd wordt'; een zin die werd geschrapt, en wat verder vervangen door 'hij stelt als een axioma dat ons kind door <- zijn> /de/ moeder verwaarloosd wordt.' Een passus die alludeert op de geschrapte passage uit de aanklacht van de advocaat, en vanaf het typoscript enigszins werd afgezwakt tot '(...) een axioma dat ons kind op <- zijn> /zulk een/ moeder geen staat /meer/ kan maken' (typo, p. 24). De laatste alinea van dit hoofdstuk is in het typoscript (p. 26) in potlood geschreven, bovendien met heel wat doorstrepingen. Het geheel werd overgetypt op een nieuwe bladzijde 26.

Hoofdstuk VII staat alweer op geel doorslagpapier; het begint met een typisch Elsschot-zinnetje: 'Zij is dus hertrouwd, Walter', na schrapping van: 'Je zuster gaat hertrouwen, Walter.' Het hoofdstuk handelt over het tweede huwelijk van Adèle en de reacties daarop. Het manuscript wemelt ook hier van de schrappingen en toevoegingen. Sommige van deze laatste bijzonder grappig. Zo is nog niet iedereen op de hoogte van het tweede huwelijk van Adèle. Zoals mijnheer De Kwaker die begrijpt dat zo'n slag (d.i. de scheiding) iemand voor een 'heelen tijd verdooven moet'. Zelf heeft hij het gelukkig nooit meegemaakt; interlineair toegevoegd 'want hij komt met zijn vrouw zoo goed overeen dat zij al vier eigen huizen bezitten.' Een komische toevoeging die het beeld oproept van een traditioneel burgergezin dat 'goed boert' en eigendom na eigendom kan verwerven.

In de eerste laag van dit hoofdstuk zijn een viertal in de uiteindelijke tekst opeenvolgende extra-alinea's binnengebracht. Een eerste is in de marge van het manuscript bijgeschreven en handelt over de relatie van Jantje met zijn stiefvader. Een tweede aanvulling staat op een apart blad in het handschrift, en staat tevens in een in de marge bijgetypte tekst in het typoscript (p. 28; *zie af-*

¹⁵ Vanaf de tijdschriftversie worden de 'Doode' bladeren vervangen door de 'Dorre Bladeren'. (Elsschot, 1940b, p. 761)

beelding), eens te meer een aanduiding dat manuscript én typescript werden aangevuld na het overtypen van de tekst. In deze toevoeging vraagt Adèles grootvader zich af hoe het in het hiernamaals moet met de twee echtgenoten en hoe Adèle na haar dood 'met die twee mannen moet manoeuvreren'.¹⁶ Aanvulling drie en vier gaan respectievelijk over de reactie van oom Karel en van tante Sophie op het tweede huwelijk. Beide aanvullingen staan samen op een apart blad in het handschrift. Ze ontbreken nog in het (eerste) typescript, en zijn toegevoegd op de overeenkomstige bladzijde 28 van het tweede typescript. De pagina is er met een kleinere interlinie getypt zodat alle aanvullingen er netjes konden worden opgenomen.

¹⁶ In het manuscript zit een getypte bladzijde 28 met dezelfde inhoud als p. 28 van het (eerste) typescript, zonder de aanvulling over grootvader in de marge.

Vervolgens gaat de discussie over het al dan niet op de hoogte brengen van Bennek over het nieuwe huwelijk. De verteller vraagt zich verder af of de reacties van het gezin op het bericht van de scheiding wel goed geweest zijn en of ze Adèle niet naar Danzig hadden kunnen sturen met verbod terug te keren voordat zij tot inkeer zou zijn gekomen. In het typoscript (p. 29) aangevuld met een interlineair deels getypte en deels geschreven komische noot: ‘[Zij hadden] haar kunnen doen plaats nemen naast een ledepop met een monocle, bij wijze van oefening.’ De laatste alinea van het hoofdstuk over het al dan niet schrijven van een brief aan Bennek, kreeg een uitbreiding op een apart blad in het manuscript.

In het volgende hoofdstuk VIII – het eerste gedeelte op geel doorslagpapier – vernemen we dat op vraag van Bennek zijn zoon met mevrouw Landau is meegerisd naar Polen, en na een maand, op 4 augustus (in het manuscript 4 september), zou terugkeren. Bij het afscheid wordt herinnerd aan het pact van de mannen van ‘De Doode Bladeren’.

Na een maand wacht het gezin met ongeduld op de terugkeer. In de marge staat de toevoeging dat de verteller enkele dagen voor de terugkomst zijn vrouw troost met het vooruitzicht dat de kleinzoon over acht dagen terug is, waarop zijn vrouw antwoordt: ‘- ’t Is te hopen” klonk het lakoniek.’ Een functionele toevoeging als een voorafspiegeling van eventuele toekomstige moeilijkheden.

Het telefonisch gesprek met de – zonder kind – teruggekeerde mevrouw Landau is in het manuscript – op wit papier – in potlood weergegeven, met een aantal schrappingen, en toevoegingen in potlood en achteraf ook in inkt. Ook de laatste alinea van het hoofdstuk waarin de verteller de eenzaamheid van een bank in het park opzoekt, is in inkt en allicht later aangevuld. Een potloodnotitie op een apart blad waarin de verteller zichzelf verwijt zich te zeer aan het kind te hebben gehecht, werd in het typoscript in de tekst ingelast (typo, p. 33). In het manuscript zit overigens een stukje getypte tekst van p. 33 waarin deze passage nog niet voorkomt, en waarin net zoals in de geschreven tekst de verteller niet op een bank in het park gaat zitten, maar wel op het terras van een verlaten café.

Mevrouw Landau had de boodschap mee dat Bennek beloofd had te schrijven. Hoofdstuk IX – alweer op geel doorslagpapier – beschrijft hoe de verteller op vraag van zijn vrouw besluit een brief op te stellen voor Bennek. Dat zal ‘met stroop’ moeten gebeuren! In het manuscript wordt in dit verband de fabel van de vos en de raaf in herinnering gebracht, een verwijzing die vanaf het typoscript is verdwenen.

Elsschot beschrijft in detail de totstandkoming van de brief. De aanspreking ‘Liefste Bennek’ kan, ‘Teergeliefde’ zou overdreven zijn, ‘alsof er een adder in zat, zooals <- aan boord> /in de bunkers/ van de “Divorce”’. Die expliciete verwijzing naar de passage in de aanklacht (zie supra) is er ook nog in de beide typoscripten (p. 35), maar na schrapping van die passage in de gedrukte versie diende de referentie ook hier weg te vallen.¹⁷ Wel blijft de adder nog zitten: ‘alsof er een adder in zat’ (Elsschot, 1940b, p. 771). En de adder duikt nogmaals op, nu pas vanaf het tweede typoscript (p. 36), waar in de schotel zuurkool die Bennek bij de terugkeer van Jantje zal worden aangeboden ‘geen <- kwaad steken> /adder zitten/’ kan. We zien hier hoe een element dat geschrapt werd in het manuscript (namelijk de bewering in de aanklacht dat Adèle het kind zou verwaarlozen, voorgesteld als een ‘adder’), verder als idee terugkeert in de uiteindelijke tekst.

In het manuscript, en aanvankelijk ook in het (eerste) typoscript, stelt de verteller voor dat Bennek Jantje tot in Keulen brengt; waarom zou ik immers tot Berlijn of Posen gaan, zegt hij, als Bennek tot Keulen zou komen, ‘vooral omdat ik tóch weet dat hij heelemaal niet komt, (...)’. In het typoscript is de passage doorgehaald, en is Keulen vervangen door Berlijn; de bedenking dat Bennek toch niet zal komen blijft overeind (typo, p. 36).

De laatste alinea van het hoofdstuk bevat de bedenkingen van de verteller bij het herlezen van de naar Bennek op te sturen brief. In het manuscript zit een getypte bladzijde 37 waar bij het neutrale ‘Ja, dat ziet er flink uit’ in inkt is bijgeschreven: ‘Hartelijk en geestdriftig. Hij zal dadelijk zien dat ik in de verste verte geen kwaad vermoed. En het aanvoelen van mijn onschuld zal hem misschien ontwapenen.’ In het (eerste) typoscript (p. 37) in potlood interlineair toegevoegd: ‘als <- de aanblik> /het zicht/ van een sluimerend kind’ – een aanvulling die niet in het tweede typoscript is opgenomen, en dus wellicht achteraf werd toegevoegd. De bijgeschreven bedenkingen in manuscript en typoscript illustreren de vertwijfelde houding van de verteller die denkt met wat honing Bennek gunstig te kunnen stemmen, ofschoon hij anderzijds wel weet dat de Pool niet tot Berlijn of Keulen zal komen.

Er is op het schrijven aan Bennek geen antwoord gekomen, noch een brief, noch een telegram (hoofdstuk X). Adèle is radeloos, en er wordt besloten tot een tweede brief. Doch ook op die tweede brief is geen antwoord gekomen. Dan maar een schrijven gericht aan Benneks moeder in Posen. Aangesproken

¹⁷ ‘zooals in de bunkers van de “Divorce”’ werd geschrapt in de drukproef van *Groot Nederland* (p. 28).

met ‘Zeer geachte mevrouw’ en interlineair toegevoegd: ‘Ik heb aan een handkus gedacht maar die geeft men niet van op afstand.’ De hoop uitgedrukt dat zij zo gezond is als een vis, doch interlineair de vis in een rots veranderd, en vervolgens de rots op haar beurt verpulverd ‘want ik heb genoeg aan die zuurkool.’

Grootmoeder heeft geantwoord. Een lange brief, een ‘lintworm’ van vier pagina’s. Het begin van het hoofdstuk (XI) waarin de inhoud van de brief aan bod komt, is in inkt geschreven op een pagina die in het typoscript zit, en waarop het (getypte) einde van het vorige hoofdstuk staat (p. 40). De pagina werd overigens volledig overgetypt (p. 41). Een aanduiding dat manuscript en typoscript (gedeeltelijk) tegelijkertijd zijn tot stand gekomen.

De tekst gaat in het manuscript verder in potlood, met interlineaire aanvullingen in inkt. Blijkens de brief van grootmoeder gaat de jongen mee naar de kerk, hij kan handkusjes geven en maakt vorderingen in de Poolse taal. Wat zijn eventuele terugkeer betreft zal grootmoeder haar zoon vragen daaromtrent te berichten. In het typoscript is de religieuze context waarin Jantje wordt opgevoed nog wat verder geëxpliciteerd. ‘Bapcia’ [grootmoeder] heeft een bidstoeltje voor hem laten maken, hij mag koorknaap worden als haar zoon het goedkeurt ‘want het kind voelt zich aangetrokken tot God.’ Waarop de verteller cynisch opmerkt dat hij dat weet ‘want het Opperwezen <- heeft <- hier ook> menigen strijd geleverd in zijn circus> /werd ook hier in zijn circus geregeld <- te werk gesteld> aan het werk gesteld/’ (typo, p. 41A). Nogmaals een verwijzing naar ‘Jantje’.

Vrij snel kwam er een tweede brief, nu van ‘de Eenzame’ (Bennek) zelf. Het begin van de tekst is in inkt. Bennek schrijft dat de jongen in Polen blijft; hem zijn ‘zekere zaken’ ter ore gekomen – geschrapd en verduidelijkt tot het feit dat hij heeft vernomen dat Adèle hertrouwd is, wat een ‘nieuw licht’ werpt op de situatie.

In het handschrift krijgen we hier een prachtig voorbeeld van de schrijver Elschot als ‘denker op papier’. Op een apart geel blad staat bovenaan een geschrapte potloodzin in het Frans: ‘Jan ne rentrera plus en B, Il restera en P’ (zie afbeelding). Vervolgens gaat het verder in inkt, eerst nog een paar zinnen in het Frans: ‘En bon père il ne peut laisser son fils auprès d’une telle mere [sic]’. En ‘Il se rend compte qu’il me cause une douleur mais [sic]’. Dan (in het Nederlands) de bedenking dat het kind het goed stelt en herhaaldelijk heeft gevraagd nooit meer naar België te moeten terugkeren. Zelf heeft hij – Bennek – sedert ‘die vrouw van hem verwijderd is’ het geloof teruggevonden. Interlineair nog een toevoeging in potlood over ‘zoo’n renegaat’.

ken. In het manuscript staat het hoofdstuk volledig in potlood op wit papier. Spijt en wroeging om het kind een tweede maal meegegeven te hebben. De verzen uit het gedicht ‘Spijt’ (‘Wat helpt ons klagen, wat ons roepen, wat ons vragen? (...)’ staan in de lopende tekst, in potlood.¹⁸ De verteller hoopt niet op een ommekeer of inkeer bij Bennek, interlineair toegevoegd ‘vooral niet sedert hij het geloof teruggevonden heeft’; in het typoscript bijgetypt ‘want dat moet hem nieuwe kracht geven’ (p. 44).

Verteller heeft dan Bennek laten weten dat diens besluit veel verdriet heeft gedaan. Dat de jongen niet geboren is om ons te vermaken en voor zijn toekomst alles moet wijken, is een in inkt geschreven toevoeging in het typoscript. Wel wordt daar het ‘verloren/ geloof’ van het manuscript geschrapt, zodat in typoscript en druk alleen ‘het’ overblijft: ‘dat hij het teruggevonden heeft’ (typo, p. 44; Elsschot, 1940b, p. 778). Een grapje van Elsschot?

Ook op dit schrijven is geen antwoord gekomen. De verteller schrijft elke week naar Bennek en nu en dan naar de grootmoeder, ‘vooral bij feestelijke gelegenheden’. Bennek schijnt gekalmeerd en bericht af en toe over de jongen. Koorknaap is de leeuwentemmer niet geworden, maar hij bidt als de beste. In het tweede, definitieve typoscript is interlineair toegevoegd ‘Hij gaat al naar een Fröbelschool’ (p. 45). De alinea ‘Reeds werpt de tijd, die niets ontziet, een sluier over mijn verzwonden scheepsjongen en ik kan zijn gedaante niet meer oproepen. (...) En dat laatste mooie kostuum, was dat een blauw?’ staat niet in het manuscript, noch in het eerste of het tweede typoscript; ze is een uitweiding vanaf de tijdschriftversie (Elsschot, 1940b, p. 779). In de drukproef is de alinea in de marge bijgetypt.

De aanspreking ‘Walter’ in de alinea over de relatie Duitsland-Polen is er pas vanaf het tweede typoscript (p. 46); ze refereert daardoor aan ‘Jantje’. De vraag (in het manuscript) aan Bennek om het kind, gezien de onzekere politieke toestand, in België in veiligheid te brengen, vindt geen gehoor. De leeuwentemmer is immers ‘een Pooltje dat naast zijn vader pal moet staan’. En verder: ‘Laat de Duitschers maar komen, zegt hij.’ Een zin die in beide typoscripten vervangen is door ‘Hij neemt wel een kleine mof voor zijn(e) rekening’ (p. 46). Maar die voor tijdschriftversie en eerste druk alweer werd geschrapt (Elsschot, 1940b, p. 780; 1ste dr., p. 100; zie ook Elsschot, 2003, p. 229).

¹⁸ In een brief van 12 december 1956 aan Jan C. Villerius beweert Elsschot dat hij de woorden uit zijn pen zag vloeien (Elsschot, 1993, p. 938).

Er werd dan beslist dat Adèle naar Polen zou gaan ‘met een onbeperkte volmacht’. De reis naar Polen is trouwens dringend. Adèle is zwanger, en zoals het reeds beeldend in het manuscript staat, met een ‘turksche trom’ kan zij in Polen niet aankomen. Een ander beeld uit het handschrift is vanaf het typoscript weggevallen: ‘Met een half kind om een heel te komen bezoeken.’

In de eerste alinea van het volgende hoofdstuk (XIII) (ook in potlood op wit papier) staat de bedenking dat Adèle in Polen zal af te rekenen hebben met Bennek (de ‘Eenzame’), met zijn moeder, en, zoals in het handschrift staat, ‘als derde tegenstander’ met ‘het teruggevonden geloof’ dat een beschermende hand over het kind zal uitstrekken. In het eerste typoscript houdt ‘het teruggevonden geloof’ stand, doch wordt het niet meer expliciet als ‘derde tegenstander’ vermeld; in het tweede typoscript is ook het teruggevonden geloof als dusdanig weggevallen. Wel blijft de ontsnapping aan de ‘verdachte’ (in het manuscript ‘goddelooze’) praktijken overeind (typo, p. 47).

Uit de eerste brief die Adèle van bij grootmoeder in Posen schrijft, blijkt dat de jongen danig veranderd is en de mazelen heeft. Hij dacht eerst dat zijn moeder de juffrouw van de Franse les was (staat nog niet in het manuscript, wel in het typoscript, p. 48), hij kent geen Vlaams meer en weet alleen nog iets van ‘de doode bladeren’. Grootmoeder, die watten in de neus heeft als voorzorg tegen besmetting (mazelen!), krijgt in het manuscript tweemaal het geschrapte epitheton ‘wattebel’. Zij heeft dadelijk haar zoon (doorgestreept en vervangen door ‘lastgever’) in Danzig opgebeld, die ‘Zaterdag’ zal overkomen.

De tweede brief van Adèle komt aan bod in het volgende hoofdstuk (XIV) en is eveneens op wit papier in potlood aangebracht met een aantal schrappingen en aanvullingen, sommige achteraf toegevoegd in inkt. Adèle vertelt over haar dagen bij de zieke jongen, die stilaan aan het bekomen is, niet direct gehoorzaamt en het in zijn pyjama doet als haar verhalen hem te hard doen lachen; interlineair is daar in inkt bijgeschreven: ‘Veel wateren is goed voor iemand die mazelen heeft, zegt zij.’ De jongen blijkt volkomen op de hoogte te zijn van kerkelijke zaken, in de marge (in inkt) verder uitgewerkt: mis, lof en communie, hij kust de hele dag zijn scapulier en hij kent het ‘heilig vendel’ van tenminste vijftien heiligen. Een aanvulling die alvast de religieuze opvoeding die hij vanwege grootmoeder ondergaat, moet beklemtonen.

Bennek is dan uit Danzig naar Posen overgekomen. Hij waait ‘als een wervelwind door het huis’. ‘En uit den neus van de oude vrouw hangen die bellen.’ Interlineair is bijgeschreven dat zij [Adèle] niet van een monocle spreekt, ‘en daar zal ik wel nooit het fijne van weten’. Een wat komische toevoeging

waarmee de verteller zich (nogmaals) afvraagt of de monocle een rol heeft gespeeld in de scheiding. Na zijn ziekte moet de jongen met zijn grootmoeder naar Danzig komen, aldus Bennek. Adèle heeft geantwoord dat zij zou meegaan.

Na Benneks vertrek probeert Adèle grootmoeder gunstig te stemmen met een dagelijks bouquet. Tot zij in een nieuwe brief bericht dat het kind genezen is verklaard. Interlineair noteert de verteller nog: ‘De watten neusbellen zijn verwijderd.’ Volgens Adèle moet grootmoeder morgen nog even naar de notaris (wat perspectief biedt!), en zij zal dan terugkomen met een rijtuig voor de tocht naar Danzig. In het typoscript is, naast enkele andere toevoegingen, interlineair bijgeschreven: ‘Zoo met zijn drieën zal het een prettig tochtje zijn’ (typo, p. 52). Morgen moet het gebeuren! De kans op slagen van haar missie is klein volgens Adèle, maar zij heeft nu al medelijden met de oude vrouw die bij terugkeer van bij de notaris tevergeefs haar kleinzoon zal zoeken.

’s Anderendaags, net voor middernacht, komt er een telegram aan waarin Adèle aankondigt de avond van de volgende dag terug te zijn (hoofdstuk XV, in inkt en op geel doorslagpapier). De meervoudsvorm ‘arriveeren’ duidt erop dat de jongen zal mee zijn. Gerustgesteld is men nog niet, ‘want er kan nog allerlei gebeuren.’ De zin ‘<- maar> /Maar/ de hoop is een balsem, Walter, dat valt niet te ontkennen’ is in het manuscript toegevoegd, blijkbaar na het typen van het eerste typoscript, want hij staat pas in het tweede typoscript (p. 53). In de gedrukte tekst is de aanspreking ‘Walter’ hier alweer weggefallen, wellicht omdat die al in het begin van de alinea staat (Elsschot, 1940b, p. 785).

De dag nadien komt Adèle thuis met haar zoon. In het eerste typoscript is op ’t eind van het hoofdstuk met inkt, en met een aantal schrappingen en toevoegingen, de passage over de jeneverkruik bijgeschreven die Elsschot op een briefkaart van 31 januari 1940 bezorgd heeft aan Van Holkema van *Groot Nederland*. De tekst is er pas toegevoegd na het tweede typoscript, waarop in de marge staat: ‘Zie correctie op aangehechte kaart’, wat erop duidt dat de passage rechtstreeks op de drukproef voor *Groot Nederland* is terechtgekomen (zie Elsschot, 2003, p. 227 en p. 265). Dat de jongen spontaan de kruik jenever uit de kast haalt en ze vader aanreikt, is een belangrijke aanvulling die bewijst dat de jongen weer in het gezin hoort ‘en die weer meedoet’ zoals het in de geschreven tekst in het typoscript nog interlineair is toegevoegd (typo, p. 54; zie *afbeelding*). Meteen is het een reminiscentie aan de passus van de grootvader uit ‘Jantje’ die weet dat straks de jenever volgt.

Thuis hij
 Heeft ~~een~~ een dempig moment beleefd tot hij zich
 eindelijk uit al die vangarmen heeft losgerukt om op zijn
 kast toe te vliegen die hij tot op den bodem geleidigd heeft.
 Hij zat op handen en voeten, zijn bovenlijf in de kast en zijn
 pompoen er buiten. En de kleinere stukken vlogen ons om het
 hoofd, tot hij eindelijk ~~naar~~ ^{zijn} groote straatwals te pakken kreeg
 die hij zoo brutaal voor mijn voeten heeft neergesmaakt
 dat ik een vinger heb opgestoken en met de heiligen bedreigd
 die in Polen nog wel om zijn bed zullen staan en hangen.
 - Ici ce n'est pas la Pologne " heeft hij eenvoudig gezegd.

~~En op zijn versmaald gelaat kwam ~~naar~~ een glimlach als van een
 die het weet, de glimlach van een scheepsjongen van de
 "Revolution". Daarop maakte ~~de~~ ^{Hij} ons buffet open,
 haalde er een kruik oude klare uit een
~~een kruik die hij op de kast had~~
~~Heeft dan~~ En daar ~~hij~~ ^{ook} klaar was met zijn eigen kast
 heeft hij ons buffet opengemaakt, de kruik jenever ~~opgevoerd~~
 en die wijgent ~~en de kruik jenever~~ ^{gangeredde}. En op zijn versmaald
 gelaat kwam een glimlach als van een die het allemaal ~~weet~~
~~en die nog meedoet,~~ ¹⁸
 begrijpt de glimlach van een scheepsjongen van de "Revolution".~~

De Eenzame heeft geteografeerd dat zijn zoon door de moeder
 ontvoerd is, als wisten wij dat niet, en gevraagd waar hij zich
 bevondt. Ik heb even aan Oklahoma gedacht, maar eenvoudig

Volgt dan het slothoofdstuk (XVI) van *De leeuwentemmer* waarop Elsschot danig 'gewrocht' heeft. Dat blijkt zowel uit het manuscript als vooral ook uit het (eerste) typoscript. Op een paar gele bladzijden heeft Elsschot in inkt een fel bewerkte eerste versie van het slothoofdstuk neergeschreven. Vervolgens heeft hij de tekst herschreven in potlood (op wit papier), waarbij de volgorde van de eerste alinea's werd omgegooid tot de volgorde die verder geldt in typoscript en gedrukte versie. Ook in deze herschrijving zijn nog heel wat schrappingen en toevoegingen. Zo bijvoorbeeld werd de volgende zinsnede doorgestreept: 'een man die <- alleen op kantoor alleen in een particuliere kooi zit, waar hij rustig krabben kan als er iets jeukt, zoo iemand>'; ze werd vervangen door 'een man die /mevrouw zegt tegen zijn gewezen bedgenoot/'. Immers, zo iemand 'kan van ons vervloekt karveel geen <- hartelijk woord> / tegemoetkoming/ aanvaarden'. De gedachte over de vreedzame situatie die na het oorlogsgeweld dat over Europa is losgebroken, zal ontstaan, is in de

marge bijgeschreven. Veel dingen zullen dan mogelijk zijn, en dan kan de leeuwentemmer gerust 'uitgeleend' worden aan de Eenzame [Bennek] en de oude vrouw.

Op een afzonderlijk geel blad staan (in potlood) een paar uitbreidende alinea's die in het typoscript zijn terechtgekomen. De 'Duitsche straatwals' die al over Polen rolt werd er 'de <- hongerige> /magere/ <- duitsche> wolf' die 'uit het duitsche woud gebroken' is. En ook 'het gouden kalf' in de Noordzee [= Engeland] 'roept zijn aanbidders ten strijde op'. In een tweede alinea richt de verteller zich tot Walter met de boodschap 'voorloopig bij ons' te blijven.

Zijn er in het manuscript derhalve een aantal uitweidingen, ook het typoscript is uitgebreid doorheen de verschillende versies. Van pagina 55 zijn er in het typoscript maar liefst vier exemplaren – vier versies – , van pagina 56 zelfs zes. In het manuscript volgt op de gedachte of er op aarde wel iets is dat blijvende voldoening kan geven, ook zeker dat 'heilige vendel' niet, de zin 'al moet ik toegeven dat ik het /nog/ niet beproefd heb'. Zo overgenomen in het typoscript, uitgebreid met de bedenking 'Misschien iets voor mijn laatste dagen, als de nevel valt' (p. 55).

Het risico dat onze 'scheepsjongen' in Polen zou bepredikt en bewierookt worden tot volkomen onnozelheid, wordt pas in de laatste versie van het typoscript in de marge in potlood aangevuld met de bedenking dat 'onze schuit' dan meteen 'voor afbraak van de hand' kan worden gedaan. Ook de verwijzing naar de paus die omwille van de politieke situatie 'voortdurend buiten gedragen en dan weer binnen gebracht' wordt, is in de marge in potlood bijgeschreven in de voorlaatste versie van pagina 55. In deze versie is de volgende tekst geschrapt: 'Protestanten, Joden /en/ Muzelmannen <- en de anderen> bidden zeker ook, doch <- niet> /minder/ in 't openbaar, als hadden zij meer schaamtegevoel.' In de volgende, tevens laatste versie van het typoscript vervangen door het interlineair bijgeschreven 'Wat de andere sekten doen is hier niet bekend, maar', aangevuld met 'De /gansche/ Christenheid <- bidt en zingt haar mooiste litanieën> /zendt hare beste gebeden ten hemel/

Het beeld van de paus komt in de volgende – meteen laatste – alinea terug in de laatste versie van pagina 56 van het typoscript. Als de strijd zal gestreden zijn, interlineair in inkt bijgeschreven 'als de bidders zullen zwijgen en de Paus <- zijn> weer <- een rustig dutje zal doen> / rusten zal/ (...)'. In de gedrukte versie vervangen door 'als de bidders zullen zwijgen en de schaamte ontluiken zal, (...) (Elsschot, 1940b, p. 787).

Het mag duidelijk zijn dat in het laatste hoofdstuk van *De leeuwentemmer* de tekst van versie naar versie, eerst in het manuscript, vervolgens in het typoscript, nogal wat veranderingen en uitbreidingen heeft ondergaan.

TOT BESLUIT

Was het gedeelte ‘De leeuwentemmer’ aanvankelijk geconcipieerd als een vervolg op *Tsjip*, waarin Adèles huwelijk met de Pool Bennek wordt beschreven, dan heeft Elsschot in de tekst van ‘De leeuwentemmer’ zoveel mogelijk verwijzingen aangebracht naar het reeds vooraf gepubliceerde ‘Jantje’. Dat blijkt onder meer uit aansprekingen tot Walter en uit referenties aan leeuw, paard en dan vooral aan de straatwals, die in het handschrift meestal in interlineaire zinsneden of achteraf toegevoegde alinea’s ter sprake komt.

De studie van handschrift en typoscript(en) zowel van ‘Jantje’ als van ‘De leeuwentemmer’ heeft ons geleerd dat Elsschot een ware ‘denker op papier’ is, met schrappingen, toevoegingen en herschrijvingen. Een extreem voorbeeld daarvan zagen we in de passage in het handschrift waar hij enkele zinsneden in het Frans en het Nederlands lukraak noteert die hij dan verder uitwerkt. Maar niet alleen in het eigenlijke manuscript, ook in het typoscript zitten ettelijke toevoegingen; het is trouwens duidelijk dat in sommige gevallen manuscript en typoscript tegelijk tot stand gekomen zijn. Naast de talloze schrappingen en toevoegingen, interlineair en in de marge, gebeurt het ook dat de in oorsprong aanwezige kern van een passage, de nucleus, wordt uitgebreid met een aantal alinea’s die veelal op aparte pagina’s zijn bijgeschreven en vervolgens op de juiste plaats in het typoscript terechtkomen.

Onze analyse spoort overigens met de resultaten van ons eerder onderzoek naar de manuscripten en typoscripten van werk van Elsschot. Het procedé van uitbreidingen van laag naar laag en van versie naar versie vinden we bijvoorbeeld ook terug in de passage over de aard van het lijmen in het gelijknamige werk. Of in de restaurantepisode in *Kaas* en in de beschrijving van de selectie van de agenten die zullen moeten instaan voor de verkoop van de kaas. In het manuscript van *De verlossing* schreef Elsschot zelfs hele fragmenten achteraan in het handschriftcahier, dat hij daartoe in omgekeerde richting gebruikte; de passages dienden dan ergens in de tekst te worden ingelast.¹⁹ De toevoe-

¹⁹ De Smedt, 2020, hoofdstukken ‘Van Mies tot Laarmans. Lijmen’ (pp. 61-66), ‘Waar zwangerschap bestaat, volgt het baren vanzelf. Kaas’ (pp. 96-98 en pp. 102-105) en ‘Maar wel zit hij voor eeuwen in ‘t vagevuur. De Verlossing’ (passim).

gingen hebben hun functie in de voortgang van het verhaal, werken een thema uit of accentueren het karakter van de personages en voegen dikwijls een komische noot toe.

EPILOOG

Bij de publicatie van ‘Jantje’ (1939) en ‘De leeuwentemmer’ (1940) in *Groot Nederland* werden er een aantal wijzigingen en aanvullingen aangebracht in de beide teksten. We wezen er bijvoorbeeld op dat op ’t eind van ‘Jantje’ pas in de tijdschriftversie de aansporing staat Jantje niet alleen te laten teneinde te vermijden dat hij een praktische demonstratie van zijn kunnen in tantes salon zou geven (Elsschot, 1939, p. 431). En in ‘De leeuwentemmer’ werd de adder verwijderd die in het stuk van de advocaat stond in verband met Adèles verwaarlozing van het kind (Elsschot, 1940a, p. 703). Zo ook werden enkele referenties aan Duitsland en de Duitse bezetter geweerd, o.a. de zin ‘Hij neemt wel een kleine mof voor zijn rekening’ (Elsschot, 1940b, p. 780), en het ‘duitse woud’ waaruit ‘de verhongerde wolf’ is uitgebroken, wordt eenvoudig ‘het woud’ (*idem*, p. 787). Ook werden de ‘dooide bladeren’ telkens vervangen door ‘dorre bladeren’ (zie ook Elsschot, 2003, p. 224 en pp. 228-229).

De eerste druk van *De leeuwentemmer* in boekvorm verscheen in 1940. ‘Jantje’ werd het eerste hoofdstuk van het boek, waarbij zich een paar aanpassingen aan de tekst opdrongen. Zo werd Walters ‘driejarige broer’ zijn ‘driejarige neef’ (1ste dr., p. 6) en ‘moeder’ werd ‘grootmoeder’ (1ste dr., p. 29); met die aanpassingen is het weleens misgelopen: ‘grootvader’ bijvoorbeeld werd niet omgezet naar ‘overgrootvader’ of ‘kleinzoon’ naar ‘achterkleinzoon’ (1ste dr., p. 19 en 21; zie ook Elsschot, 2003, pp. 230-233). Vanaf 1943 werden het reeds in 1934 gepubliceerde *Tsjip* en *De leeuwentemmer* als één geheel beschouwd en in één uitgave gepubliceerd.²⁰

Literatuurlijst

- De Smedt, M.** (2020). *Uit het schrijfatelier van Elsschot. Tekstgenetische studies*. Antwerpen: Willem Elsschot Genootschap.
- Elsschot, W.** (1939). ‘Jantje.’ *Groot Nederland*, 37/5 (mei): 417-432.

²⁰ Reeds in een brief van 29 oktober 1940 aan Andries Kaas schreef Elsschot: ‘Tsjip en de [leeuwentemmer] vormen één boek en zullen later onder den naam ‘Tsjip’ als één verhaal uitgegeven worden’ (Elsschot, 1993, p. 401).

- Elsschot, W.** (1940a). 'De leeuwentemmer.' *Groot Nederland*, 38/8 (augustus): 690-706.
- Elsschot, W.** (1940b). 'De leeuwentemmer.' *Groot Nederland*, 38/9 (september): 760-788.
- Elsschot, W.** (1940c). *De leeuwentemmer*. Amsterdam: Van Kampen.
- Elsschot, W.** (1993). *Brieven*. V. van de Reijt & L. Paris (verz. en toegelicht). Amsterdam: Querido.
- Elsschot, W.** (2003). *Tsjip / De leeuwentemmer*. P. de Bruijn e.a. (eds.). Amsterdam: Polak & Van Genneep.
- Grésillon, A.** (1994). *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Scheibe, S.** (1982). 'Zum editorischen Problem des Textes.' *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 101 (Sonderheft): 12-29.
- Van Hulle, D.** (2007). *De klabewaarders*. Nijmegen: Vantilt.

Een state of the art van de poëzie/wetenschap

Bart Eeckhout, UAntwerpen, KVAB

Samenvatting

Deze bijdrage probeert een state of the art op te stellen van de hedendaagse productie, circulatie en consumptie van de poëzie enerzijds en de academische studie ervan anderzijds. De insteek is die van een onderzoeker in de Engelstalige letterkunde met enkele decennia ervaring. Hierdoor worden in de eerste helft van de bijdrage de aangeerde fenomenen en voorbeelden hoofdzakelijk uit het Engelse taalgebied betrokken. Voor de beschouwingen over het poëzieonderzoek wordt vertrokken vanuit de Vlaamse context, waaraan gegevens uit verschillende culturomgevingen ter vergelijking worden gekoppeld. De twee grote onderdelen van de bijdrage geven aanleiding om van een culturele paradox te gewagen: terwijl de productie, circulatie en consumptie van de poëzie in een multimediale, op spektakel gerichte en gedigitaliseerde wereld opvallend divers zijn geworden en de manifestatievormen van het genre zich doorlopend vermenigvuldigen, vertaalt deze uitbreiding van het studieobject zich niet in toegenomen academisch onderzoek. Integendeel, een aantal vaststellingen suggereert dat er van een crisis in het wetenschappelijke veld sprake is. Om deze crisis te bestrijden besluit de bijdrage met enkele bescheiden voorstellen voor het Vlaamse academische landschap, waaronder het toekennen van basisfinanciering aan onderzoekers en literatuurdepartementen, waardoor meer structurele aandacht voor de duurzame verankering van poëzieonderzoek mogelijk wordt.

Abstract

This contribution attempts to draw up a state of the art of the contemporary production, circulation, and consumption of poetry, on the one hand, and its academic study, on the other. The perspective is that of a Flemish researcher in Anglophone literatures with a few decades of experience. This explains why in the first half of the contribution the assembled phenomena and examples are drawn largely from the English-speaking world. For the reflections on the condition of poetry studies, the Flemish context serves as a point of departure, to which data from different cultural environments are then compared. The contribution's two main parts invite discussion in terms of a cultural paradox: while the production, circulation, and consumption of poetry have become notably diverse in a multimedial, spectacle-oriented, and digitized world, and ways in which the genre manifests are continuously being multiplied, this expansion of the object of study does not translate into increased academic attention. To the contrary,

a number of observations suggests that there is rather a crisis in the scholarly field. To address this crisis, the contribution ends with a few modest proposals for the Flemish academic environment, including the awarding of basic financing to researchers and literary departments so that more structural attention to the sustainable anchoring of poetry studies becomes possible.

1. INLEIDING

Deze bijdrage heeft een concrete ontstaansgeschiedenis die haar aard en argumentatie voor een aanzienlijk deel bepaalt. Eind 2021 werd ik verkozen als lid van de Klasse van de Menswetenschappen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten (KVAB). Zo'n verkiezing houdt in dat het nieuwe lid in de loop van het eerste werkjaar een inaugurale lezing geeft. Tegelijk hebben de Klasse van de Menswetenschappen van de KVAB en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren (KANTL) de goede gewoonte om eenmaal per jaar een gezamenlijke bijeenkomst te organiseren. Door mijn achtergrond als letterkundige leek het daarom opportuun dat ik mijn inaugurale lezing bij die gelegenheid zou geven, meer bepaald over een letterkundig onderwerp. Tegelijk was het wenselijk dat ik een voldoende brede synthetische oefening ondernam die ook de meerderheid van niet-letterkundige consorores en confraters (m/v/x) van de KVAB kon aanspreken. De opdracht bestond er met andere woorden in een reflectie te ondernemen die mijn letterkundig thema in een maatschappelijke en academische context plaatste waardoor het onderwerp aan een divers samengesteld intellectueel gezelschap kon appelleren.¹

De keuze voor de poëzie als centraal thema was enerzijds vanzelfsprekend, anderzijds weer niet. Vanzelfsprekend omdat ik mijn proefschrift in de Engelstalige Amerikaanse letterkunde een kwarteeuw geleden volledig heb gewijd aan het werk van één modernistisch dichter, Wallace Stevens, en vervolgens erg actief ben gebleven in de internationale Stevensstudie, niet alleen als hoofdredacteur van *The Wallace Stevens Journal* (sinds 2011), maar ook door het organiseren van verscheidene conferenties, het samenstellen van een vijftal essaybundels en het publiceren van twee monografieën over deze dich-

¹ De lezing, waarvan deze tekst een uitgewerkte versie biedt, vond plaats in het gebouw van de KANTL in Gent op 17 september 2022.

ter. Maar precies door die verregerende en langdurige vorm van specialisatie was het ook minder vanzelfsprekend om een synthetische oefening over het volledige landschap van de hedendaagse poëzie te willen ondernemen, en dat bovendien te willen doen vanuit een cultureel eenzijdige expertise in de Engelstalige letterkunde. Die expertise sloot immers niet aan bij een groot deel van het publiek, waarin aan de kant van de KANTL (en opnieuw hier in de *Verlagen & Mededelingen*) bij uitstek kenners van de Nederlandstalige letterkunde verwacht konden worden. De moeilijkheid van de oefening was niettemin wat ik zocht: ze gaf de motivatie om bepaalde maatschappelijke en academische processen toch eens te proberen verzamelen, panoramisch te overzien en met kritische afstand te bekijken. Ze liet me daarenboven toe om voor een aanzienlijk deel materiaal uit de Engelstalige wereld aan te dragen in de hoop hiermee een vruchtbare vergelijkingsbasis voor kenners van andere culturomgevingen te bieden. Uit de respons tot nog toe is gebleken dat zo'n omvattende, vergelijkende reflectie inderdaad zin heeft, en misschien zelfs tot een paar bescheiden acties kan aanzetten.

Het bepalen van een titel voor de lezing (en dit artikel) gaf op zich al wat kopzorgen. Verscheidene mogelijkheden passeerden de revue. Dat bij de omschrijving van de hiernavolgende reflecties de keuze viel op de Engelse frase *state of the art* (en niet op een meer prozaïsche tegenhanger als 'stand van zaken') is toe te schrijven aan de aanwezigheid van het woordje 'art' in het Engelse idioom. Bij veel van wat hier aan bod komt, wil ik graag de idee van de poëzie als een kunstvorm in het achterhoofd houden. Daarnaast heb ik overwogen om de aangeboden *state of the art* te beperken tot de poëzie zonder meer, of tot de poëziewetenschap zonder meer, of toch beide te behandelen maar dan met het woord 'wetenschap' tussen haakjes. Het spellingbeeld 'poëzie(wetenschap)' suggereert echter te veel dat het ene naamwoord belangrijker is dan het andere. Bovendien is het nog maar de vraag of 'poëziewetenschap' een erg bruikbaar begrip is. Het Nederlands zit immers geprangd tussen naburige taalgebieden. Wie graag in de richting van het Duitse taalgebied kijkt, zal met de nodige ernst het academische poëzieonderzoek als een vorm van wetenschap verdedigen. Wie zich op het Engelse taalgebied richt, weet dat niemand daar zoiets een *science* zal willen noemen. Sommige specialisten zullen desnoods als lyricoloog door het leven willen gaan, maar ten eerste bedekt de lyriek toch slechts een deel van de poëziegeschiedenis en ten tweede valt te vrezen dat een *state of the art* van de lyricologie geen ander effect zou hebben dan luisteraars en lezers naar de uitgang te jagen. Dus viel de keuze op 'poëzie/wetenschap'. Het staat iedereen vrij de schuine streep als een ondoordringbare muur te zien of er gewoon los door te lezen.

Een laatste preambule: toen ik anderhalf jaar geleden materiaal voor deze oefening begon te verzamelen, bestond nog het gevaar dat ik in een jammerklacht zou vervallen. Sommige fenomenen die ik wou belichten hebben immers een cultuurpessimistisch aspect. Daarom heb ik voor de zekerheid een essay van de filosoof Rudolf Boehm opgediept. Boehm schreef het meer dan een halve eeuw terug en gaf het een paradoxaal universele titel mee: ‘Leven in een nieuwe tijd’. In zijn essay toont Boehm aan, met behulp van een reeks sprekende historische voorbeelden, dat in élk tijdperk het bewustzijn overheerst dat men zich in een crisistijdperk bevindt. Boehm noemt dat, in navolging van Immanuel Kant, een “transcendentale” schijn’, dat wil zeggen een illusie die niet verdwijnt als je haar doorziet (Boehm, 1970, p. 20). De meest economische formulering van deze idee die ik uit de literatuur ken, is de aanvang van *A Tale of Two Cities*, de historische roman van Charles Dickens over de Franse Revolutie. Die openingszin begint namelijk laconiek met de aankondiging: ‘It was the best of times, it was the worst of times’ (Dickens, 1963, p. 9). Zo zijn alle tijden.

Zo zijn alle tijden, maar alle tijden hebben natuurlijk wel hun eigen karakter. Door het uitwerken van mijn verhaal is gebleken dat de openingszin van Dickens nog op een tweede, onverwachte manier resoneert. Als de uitspraak opgeknipt wordt, kunnen de twee helften met enige overdrijving toegepast worden op de begrippen die tegen de schuine streep in mijn titel aan schurken. Wat volgt, suggereert immers dat voor degenen die geïnteresseerd zijn in een niet-elitaire invulling van de term ‘poëzie’ misschien wel de beste der tijden aangebroken is, terwijl degenen die bekommerd zijn om de academische studie van de poëzie (in Vlaanderen, maar in heel wat gevallen ook daarbuiten) stilaan voldoende aanleiding hebben om zich over de slechtste der tijden te beklagen. Zoiets is vanzelfsprekend overdreven binair en reductionistisch gesteld, maar de intellectuele oefening die volgt leert toch dat er intussen sprake is van een grote spanning tussen beide fenomenen – de erg diverse en zich snel vermenvuldigende productie, circulatie en consumptie van poëzie enerzijds, de tanende academische studie ervan anderzijds – zodat we tot op zekere hoogte van een opvallende culturele paradox kunnen gewagen: vormen van succes en crisis lijken vandaag hand in hand te gaan.

2. POËZIE OP DE HEDENDAAGSE BOEKENMARKT

Om allereerst een state of the art van de poëzie – nog zonder wetenschap – op te stellen, is het zinvol een driedeling te maken, in het volste besef dat som-

mige fenomenen niet exclusief in één hokje passen. Het hiernavolgende overzicht wil aandacht besteden niet alleen aan de productie, maar ook aan de circulatie en consumptie van poëzie. Zoiets is niet alleen overzichtelijker, het zorgt ook voor een gemengder en verrassender beeld. In de tweede helft volgt dan een analyse van de hedendaagse academische poëziestudie, toegespitst op het Vlaamse landschap, waarbij niet alleen de symptomen van een ogenschijnlijke crisis, maar ook oorzaken en oplossingen aan bod komen.

Wie de productie van poëzie associeert met de publicatie en verkoop van dichtbundels gecomponeerd door schrijvers die de artistieke lat voor zichzelf en hun lezers relatief hoog leggen, kan moeilijk anders dan bekommerd zijn om enkele wetmatigheden van de economische globalisering die zich de jongste decennia ook in de uitgeverwereld hebben doorgezet. Het vergt een empirische literatuursocioloog om veel gedetailleerde cijfers te kunnen voorleggen, maar al wie het toenemende belang van monopolievormende megabedrijven in de uitgeverwereld vanop afstand bekijkt, kan moeilijk anders dan besluiten dat de poëzieproductie binnen het aanbod van boekproducenten flink onder druk is komen te staan, en wellicht nog geruime tijd zal blijven staan.

Een recent opiniestuk door een boekhandelaar in *The New York Times* onder de veelzeggende titel ‘American Literature Loses Out to Consolidation’ geeft een paar algemene cijfers en tendensen voor de Noord-Amerikaanse markt aan. We mogen aannemen dat dezelfde logica voor een deel geëxtrapoleerd mag worden naar andere taalgebieden, ondanks de significante culturele verschillen die er ook steeds zijn. De boekhandelaar, Richard Howorth, noteert dat er vandaag in de Verenigde Staten gemiddeld twee en een halve boeken per persoon per jaar verkocht worden. Dat cijfer slaat dan op alle genres samen, inclusief boeken over gezondheid, beroemdheden en bitcoins. 80% van de productie is in handen van vijf wereldspelers: Penguin Random House, Simon & Schuster, HarperCollins, Hachette en Macmillan. Omdat schaalvergroting en winstmaximalisatie bij zulke megabedrijven vooropstaan, is er volgens Howorth al jaren een verschuiving aan de gang in de richting van de productie van bestsellers. Tijdens de periode 2017-2019 bijvoorbeeld is het aantal verkochte bestsellers bij deze uitgeverijen met zo’n 30% gestegen, terwijl de verkoop van alle andere boeken met 16% is gedaald. Het aantal zogenaamde *midlist*-boeken met bescheiden oplages en dito verkoopcijfers is sterk terugschroefd.

Voor het Nederlandse taalgebied kunnen we hier een rapport uit 2018 naast leggen dat de Raad voor Cultuur in Nederland uitbracht. Volgens dit rapport

neemt het aantal boeken op de Nederlandse markt over het algemeen af, ‘net als het aantal bibliotheekleden, het aantal bibliotheken, het aantal geschoolde bibliotheekmedewerkers, het aantal medewerkers bij uitgeverijen [...], het aantal literatuurprogramma’s op radio en tv, het aantal papieren literaire tijdschriften en de ruimte voor recensies in papieren media’ (Van der Starre, 2021, p. 64). Binnen die krimpende markt blijkt poëzie, weinig verwonderlijk, het minst populaire genre (idem, p. 64-65). Voor Vlaanderen gaf Geert Buelens in een recente presentatie in het Vlaams Parlement nog mee dat in 2022 meer dan een miljoen minder Nederlandstalige boeken werden verkocht dan het jaar ervoor (Buelens, 2023).

Met dit soort dominante krachten op de markt van de boekproductie en -verkoop is het evident dat dichtbundels een verwaarloosbaar genre zijn geworden.² Poëzie wordt steeds meer in de marge van het boekbedrijf geproduceerd door kleine spelers die mikken op een niche van liefhebbers en soms niet eens een winstootmerk hebben. Een arbitrair voorbeeld illustreert dit: toen de poëzierecensente van *The New York Times* haar jaaroverzicht bood met wat in haar ogen de zeven beste dichtbundels van 2022 waren, bleken twee ervan verschenen bij universitaire uitgeverijen (Yale University Press en Princeton University Press) en drie bij zulke uitgeverijtjes als Rescue Press, Persea Books en The Song Cave (zie Gabbert, 2022). In het Nederlandse taalgebied kom je dan uit bij tegenhangers als Uitgeverij P, IJzer, het balanseer en Poëziecentrum.

Zulke trends en fenomenen zijn uiteraard niet nieuw. Op enkele spreekwoordelijke uitzonderingen na hebben dichters in de recente geschiedenis het altijd moeilijk gehad om van hun pen te leven. Cultuursocioloog Pierre Bourdieu heeft zelfs geargumenteed dat de opkomst van het ‘literaire veld’ in de loop van de negentiende eeuw aangedreven werd door een vorm van ‘cultureel kapitaal’ die bijna volledig losgekoppeld werd van de logica van het ‘economisch kapitaal’ (Speller, 2011, §14-15). Bourdieu verbond dit met een op zichzelf betrokken esthetica, waarvan het meest extreme voorbeeld het *l’art pour l’art* van de Franse symbolistische dichters was. Deze culturele polarisering werkt, nog steeds volgens Bourdieu, door in een tweedeling binnen het literaire veld zelf, tussen ‘heteronome’ en ‘autonome’ schrijvers. De eerste groep produceert bestsellers die economisch georiënteerd zijn, de tweede richt zich op het oordeel van *peers* in de vorm van literaire prijzen, auteurs-subsidies, waardering in kwaliteitsmedia en academische canonisering. De

² Kila van der Starre haalt een artikel uit *The Washington Post* van 2015 aan waaruit blijkt dat ‘het aantal Amerikanen dat poëzie las in twintig jaar was gehalveerd’ (Van der Starre, 2021, p. 408).

poëzie is dan het kleine broertje of zusje binnen die sowieso armlastige groep van autonome schrijvers (idem, §22).

Tot zover een snel en breed geborstelde schets van de economische en literatuursociologische context waarin dichtbundels geproduceerd worden, waardoor minstens een algemeen beeld ontstaat van de omstandigheden waarin artistiek ambitieuze poëzie in boekvorm de voorbije decennia een erg marginale culturele en economische rol is gaan spelen tegenover bijvoorbeeld de plastische kunsten, die beter passen in een spektakelmaatschappij gericht op audiovisuele beelden, een toeristische belevingsindustrie en het unieke, kapitaliseerbare kunstvoorwerp. Maar het simpele van zulke veralgemeningen noopt meteen tot de nodige nuanceringen en aanvullingen. Om te beginnen is het natuurlijk niet zo dat de veeleer klassieke productie van poëzie zonder meer zieltoegt. Halen we er opnieuw *The New York Times* bij om een blik op de Amerikaanse markt te werpen. Wat vinden we daar aan onderwerpen in een recente aflevering van de wekelijkse boekenbijlage die integraal aan poëzie is gewijd?³ Een elegante bundel lyrische gedichten over het einde van de wereld in tijden van ecologische crisis (*Canope* van Linda Gregerson) – het soort apocalyptisch thema waarover dichters zich zonder schroom blijven buigen; een literair spiegelpaleis, getiteld *Madness*, waarin de Cubaans-Amerikaanse dichter Gabriel Ojeda-Sagué een selectie biedt uit de verzameling van een compleet verzonnen dichter; een bundel, *Best Barbarian*, waarin de zwarte schrijver Roger Reeves een actieve poging onderneemt om de canon van de westerse poëzie te herijken; een postume collectie van Les Murray, de recalitrante dichter uit de Australische outback die in de tweede helft van de vorige eeuw een cultfiguur werd; een nieuwe Engelse vertaling van een naoorlogse bundel van Nelly Sachs, die ooit de Nobelprijs voor Literatuur won voor haar poëtische respons op de holocaust; het zoveelste boek met essayistische beschouwingen over metrum en rijm door een traditionele dichter, Brad Leithauser; een nieuwe biografie van de romantische dichter aller dichters, John Keats; gepubliceerde dagboeken van de grotendeels vergeten vroeg-twintigste-eeuwse dichteres Edna St. Vincent Millay; en ten slotte, naast nog heel wat ander lekkers, een interview met de Vietnamese Amerikaan Ocean Vuong, die vandaag furore maakt met zowel zijn poëzie als zijn proza. Aan het doodverklaren van boeken met en over poëzie zijn we gelukkig nog lang niet toe.

³ Voor alle voorbeelden in deze alinea (die niet exhaustief zijn), zie <https://www.nytimes.com/interactive/2022/books/review/what-is-poetry.html?te=1&n=books&emc=edit_bk_20220416>.

3. DE ALOMTEGENWOORDIGHEID VAN POËZIE BUITEN HET BOEK

Mijn initiële focus op boeken is de meest courante reflex onder literatuurwetenschappers. Dat heeft ermee te maken dat academici tot de traditionele ‘poortwachters’ in het literaire veld behoren, samen met uitgevers, bibliothecarissen, recensenten, juryleden van literaire prijzen en dergelijke meer. In een fascinerend proefschrift dat eind 2021 aan de Universiteit Utrecht werd verdedigd, toont Kila van der Starre echter aan dat de reflex om louter naar de productie van *boeken* te kijken bij poëzie een bijzonder vertekend beeld oplevert. Van der Starre noemt zo’n perspectief ‘top-down en boekcentrisch’ (Van der Starre, 2021, p. 51). Haar proefschrift trekt onze blik op het literaire veld open door op zoek te gaan naar *Poëzie buiten het boek*, zoals haar titel aangeeft. Ze richt zich meer bepaald op *De circulatie en het gebruik van poëzie* – haar ondertitel. Van der Starre vertrekt vanuit het lees- en luisterpubliek en presenteert haar onderzoek als ‘bottom-up en inclusief’ (p. 29). Zo’n invalshoek levert verrassende resultaten op. Plots blijkt het hedendaagse poëziepubliek helemaal niet zo klein en elitair te zijn maar integendeel ‘groot, divers en alomtegenwoordig’ (ibidem). Empirisch onderzoek stelt Van der Starre in staat te argumenteren ‘dat nagenoeg de hele Nederlandse volwassen bevolking met poëzie in aanraking komt en dus gerekend kan worden tot het poëziepubliek. De vaakst voorkomende poëzie-ervaringen zijn allemaal vormen van poëzie buiten het boek: het lezen of horen van poëzie rond gelegenheden, op tv, in de openbare ruimte, in tijdschriften, in huis, in de krant, op social media en op de radio komen het vaakst voor’ (p. 51).

Historisch bekeken is de focus op boeken sterk verbonden met de opkomst van het moderne literatuurbegrip en het genre van de roman. Beide stammen immers uit de achttiende eeuw en zijn gericht op de stille, solitaire lectuur van het geschreven woord in boekvorm. Maar Van der Starre herinnert ons eraan dat het genre van de poëzie vele eeuwen ouder is dan de concepten ‘literatuur’ en ‘roman’; het is in werkelijkheid ‘breder en heteronomer’ dan zulke begrippen (p. 46). Bovendien dient het begrepen te worden in een traditie ‘waarin poëzie gezongen of gezegd werd’ en waarin ‘het publiek en de brenger van de poëzie in direct contact’ met elkaar stonden (ibidem). En deze traditie blijkt in het Nederland van de eenentwintigste eeuw in heel wat opzichten springlevend.

Als een van de zeven empirische onderzoeken die Van der Starre opzette om haar proefschrift te voeden, ondernam ze in september 2016 de eerste enquête ooit naar het poëziegebruik in Nederland. De resultaten verschenen een jaar

later in het rapport *Poëzie in Nederland*, uitgegeven door Stichting Lezen (Van der Starre, 2017). Tot haar belangrijkste conclusies behoorden

dat poëzie een wijdverspreid, overwegend sociaal, collectief en mondeling genre is, dat de meesten ervaren door gedichten zomaar tegen te komen in non-boekdragers, zonder voor die poëzie te betalen. Mensen gebruiken poëzie vooral om geraakt te worden, om aan het denken gezet te worden en voor speciale gelegenheden. [...] Bovendien blijken de drie media die in de vrijetijdsbestedingsonderzoeken worden gepresenteerd als de grootste ‘vijanden’ van literatuur, juist de media te zijn waarin de meeste volwassenen in Nederland poëzie ervaren; namelijk de radio, de televisie en het internet. (Van der Starre, 2021, p. 92)⁴

Van der Starre geeft variatie aan haar onderzoek door zich uitgebreid te verdiepen in zes ‘hoofdcasussen’. Daarin bekijkt ze achtereenvolgens poëzie op gebruiksvoorwerpen (zoals verspreid in de vorm van Plintpoëzie, dat in Nederland meer dan 200 verkooppunten telt), ‘straatpoëzie’ in de openbare ruimte (via *crowdsourcing* en *citizen science* kwam ze zo’n 2500 dergelijke gedichten in Nederland en Vlaanderen op het spoor), getatoeëerde verzen, gedichten in rouwadvertenties (die opduiken sinds de jaren zeventig en een courant ingrediënt zijn geworden), op de Nederlandse radio (het programma *Candlelight*, waarin al vijf decennia lang gedichten van luisteraars worden voorgedragen) en in sociale media (hoofdzakelijk Instagram). Op die laatste casestudy kom ik zo dadelijk uitvoeriger terug.

4. OPVALLENDE DIVERSIFICATIE

Als we een voldoende open blik hanteren en populaire of vluchtige verschijningsvormen niet schuwen, valt de toegenomen diversificatie in de productie en circulatie van de hedendaagse poëzie op. Een deel van de diverse manifestatievormen heeft al een langere voorgeschiedenis. Zoiets is met name het geval voor de poëtische component in wat we gemakshalve de populaire muziek kunnen noemen (een fenomeen dat Van der Starre buiten haar onderzoek

⁴ De enquête van Van der Starre was geënt op een onderzoek dat de Poetry Foundation tien jaar eerder in de VS liet uitvoeren (zie Schwartz e.a., 2006). De hoofdresultaten uit beide onderzoeken komen sterk overeen, met als opvallendste verschilpunten dat de rol van poëzie op het internet in de vroege eenentwintigste eeuw veel kleiner was dan vandaag en dat poëzie in het openbaar vervoer sterk ingeburgerd is in de VS terwijl in Nederland gedichten in steden en andere openbare ruimtes beduidend vaker voorkomen (Van der Starre, 2021, p. 85).

houdt). De meeste mensen mogen geen dichtbundels meer kopen, ze luisteren wel, dankzij technologische ontwikkelingen in de vorige en huidige eeuw, over de hele wereld onafgebroken naar muziek met gezongen *lyrics*. En die *lyrics* zijn de populaire erfgenamen van de lyriek, met hetzelfde arsenaal aan technieken dat aanzet tot memoriseren, waardoor in stadions en op festivalterreinen uit tienduizenden kelen tegelijk dezelfde rituele mantra's weerklinken, met hart en ziel beleden alsof het, meer dan honderddertig jaar na Willem Kloos, nog altijd de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emoties betrof. Bij de wisselende artistieke kwaliteit van zulke *lyrics* mag iedereen bedenkingen hebben – het gaat vaak om massaproductie in een populair genre met een commercieel oogmerk – maar niet zo heel veel meer sinds Bob Dylan zijn Nobelprijs voor Literatuur heeft ontvangen. Desgewenst kunnen we de eindeloze stroom aan *lyrics* in de muziek extraliteraire poëzie noemen om het fenomeen te onderscheiden van de literaire poëzie met haar meer tekstgeoriënteerde autonomistische aanspraken.

De vermenigvuldiging van poëtische manifestatievormen gaat echter een stuk verder dan liedjsteksten. In sommige opzichten zou je zelfs van een splinterbom in de productie en circulatie kunnen gewagen. Zo lijkt de oorspronkelijk orale traditie van de poëzie een heuse renaissance te beleven door het vooral onder jongeren populaire circuit van *spoken word* en *poetry slams*. Wie houdt van geritmeerde verbale virtuositeit zal bovendien onder de indruk zijn van de manier waarop *rap* een hegemonische plaats in de geglobaliseerde jongerencultuur heeft ingenomen, ver voorbij specifieke etnische groepen of het gebruik van het Engels: overal wordt er gerapt dat het een lieve lust is. Zulke verschuivingen passen in een economisch bestel dat performance, flitsend spektakel en collectieve beleving preferereert boven de trage, eenzellige beschouwing van het gedrukte woord. Ze sluiten ook aan bij een sterke medialisering van expressievormen. Later keer ik nog terug op het International Network for the Study of Lyric; hier beperk ik me tot de *call for papers* die de organisatie in 2022 voor haar eerstvolgende conferentie uitstuurde. Hoewel het netwerk zich uitdrukkelijk toespitst op de studie van de lyriek vraagt de oproep toch naar bijdragen op het domein van de 'print poetry, visual poetry, sound poetry, film poetry, sung poetry, or digital poetry'.⁵ De poëzie is zich met andere woorden flink gaan vermengen met andere media (een neiging die ze intrinsiek al langer heeft) en neemt hierdoor vandaag allerlei hybride vormen aan. Ze wordt ook vrolijk gesampled en gerecycleerd volgens de esthetische smaakverschuiving die enerzijds het postmodernisme en ander-

⁵ Zie <<https://lyricology.org/oslo-2023/>> [21 december 2022].

zijds de productielogica van het laat-kapitalisme hebben meegebracht. Zo hebben de zogenaamde *flarf*-dichters de collage van lukrake zoekoperaties op Google tot kunst verheven. Er is naar verluidt een Amerikaanse uitgeverij die zich exclusief toelegt op dichtbundels die uit knip-en-plakverzen bestaan. En er is de populariteit van *erasure poetry* of *blackout poetry* (stiftpoëzie), waarbij het overgrote deel van een bestaande tekst wordt uitgewist tot de overgebleven woorden een nieuwe samenhang vertonen.⁶

De impact van de digitalisering op de productie, circulatie en consumptie van poëzie verdient bij dit alles een extra vermelding. Van der Starre identificeert een opmerkelijke kentering op dit vlak. Terwijl poëzie op sociale media aanvankelijk een kleinschalig fenomeen was, heeft de opkomst van de fotoapplicatie Instagram voor een stroomversnelling gezorgd (Van der Starre, 2021, p. 374). In 2013 moesten dichters nog hopen dat hun vertolking van een gedicht op YouTube viraal kon gaan zodat ze net als Neil Hilborn miljoenen keren werden bekeken en poëziebundels over de hele wereld gingen verkopen (p. 87). Met het succes van de Indiaas-Canadese Rupi Kaur op Instagram, zo'n twee jaar later, ontstond echter een nieuw fenomeen. Toen de versjes van Kaur door een klassieke uitgever werden gebundeld als *milk and honey* groeide dit debuut uit tot een internationaal verkoopsucces dat honderdveertig weken lang in de bestsellerlijst van *The New York Times* stond en meer exemplaren verkocht dan de overige boeken in de top tien bij elkaar. Op die manier zorgde Kaur ervoor dat 'in 2016 en 2017 het genre poëzie het hardst groeiende segment was in de Canadese boekenbranche. De poëzieverkoop in Canada nam in 2016 met 79% toe ten opzichte van het jaar ervoor en groeide in 2017 nog eens met 154%' (p. 410). Sinds de opkomst van Instadichters horen poëziebundels ook op de Amerikaanse markt tot de belangrijkste groeisegmenten van de afgelopen jaren. In het Nederlandse taalgebied verkopen sommige Instadichters net zo goed tienduizenden exemplaren (p. 407, p. 87). Instapoëzie appelleert hierbij telkens aan een jong, vooral vrouwelijk publiek, maar er is wel een markant onderscheid qua demografie en esthetica. 'Een verschil tussen de bekendste Engelstalige en Nederlandstalige Instadichters,' volgens Van der Starre,

is dat de internationale dichters vaak Westerse vrouwen zijn met een niet-Westerse achtergrond [...] en dichters die zich identificeren als *queer* en/of *non-binary* [...] die in hun poëzie een focus leggen op het

⁶ De voorbeelden van de flarfdichters, de knip-en-plakuitgeverij en de *erasure poetry* haal ik uit Stamino, 2022. Van der Starre bespreekt de 'postmodernistische omgang met materiaal' als typisch voor de 'derde generatie' van elektronische literatuur (Van der Starre, 2021, p. 380).

overbrengen van *empowerment* op hun volgers, door in een geëngageerde en activistische stijl te schrijven over onderwerpen als identiteitspolitiek, feminisme, *body positivity*, seks, liefde, seksisme, racisme, homofobie, *mental health awareness*, geweld en *rape culture*, terwijl de bekendste Nederlandstalige Instadichters witte mannen en vrouwen zijn, die niet zozeer de stemmen vertolken van onderdrukte en tot zwijgen opgelegde bevolkingsgroepen, maar voornamelijk apolitieke *feel good*-onderwerpen kiezen en schrijven in vormvaste verzen met eindrijm (en soms metrum) (p. 375).

De populariteit van het genre en de persoonlijke interactie tussen dichters en lezers sorteren een aantal opmerkelijke effecten: ten tijde van haar nationale enquête in 2016 kon Van der Starre al vaststellen dat bijna een kwart van de Nederlanders poëzie via social media deelde. ‘In de lijst met manieren waarop Nederlandse volwassenen *frequent* poëzie ervaren (één keer per maand of vaker), staat het tegenkomen van poëzie op social media op nummer één’ (p. 377). Toegankelijkheid en verspreidbaarheid staan bij dit alles voorop (p. 380). Vanuit het subveld van de artistiek ambitieuze poëzie en haar poortwachters is de kritiek op Instapoëzie vaak striemend, en de parodieën telen welig, maar het fenomeen verdient alvast meer cultuursociologische aandacht dan het momenteel krijgt.

De opkomst van Instapoëzie brengt ons ook naadloos bij een andere vorm van digitale verbreding in de productie die intussen massale media-aandacht genereert. Een beetje geavanceerd computerprogramma dat artificiële intelligentie hanteert, heeft geen enkele moeite om op basis van de nodige data-input zelf Instagedichten te gaan brouwen. Een artikel uit *The New Criterion*, gepubliceerd in het voorjaar van 2022, biedt op dit vlak een lezenswaardig overzicht. Carmine Starnino rapporteert hoe er tientallen websites bestaan, met namen als Poetry Ninja en Bored Human, die louter op basis van algoritmes gedichten spuwen. Op Twitter zijn tal van *bots* actief die uit passerende tweets rijmende coupletten in jambische pentameters distilleren of onbeantwoorbare vragen in de stijl van John Ashbery. Deep-speare is een programma dat erin geslaagd is zichzelf het schrijven van Shakespeareaanse sonnetten aan te leren. Maar alles wordt momenteel overschaduwed door de recente varianten van GPT, dat zich laaft aan miljarden woorden op het internet⁷. Voor een bijdrage in *The New*

⁷ Nauwelijks een half jaar na het artikel van Starnino over GPT-3 volgde de geüpdatete GPT-3.5, die met zijn gratis ChatGPT wereldwijd ophef maakte. Sindsdien kondigt ook GPT-4 zich al volop aan. Een uitgewerkte beschouwing over deze ontwikkeling bewaar ik voor een latere gelegenheid.

Yorker voerde Stephen Marche het onafgewerkte gedicht ‘Kubla Khan’ van de Engelse romanticus Samuel Taylor Coleridge in het programma met de vraag aan GPT-3 om het af te ronden. Het programma bleek geen enkele moeite te hebben om acceptabele verzen uit zijn spreekwoordelijke duim te zuigen zoals ‘The tumult ceased, the clouds were torn, / The moon resumed her solemn course’ (geciteerd in Starnino, 2022). Aan de Universiteit van Amsterdam hebben onderzoekers de test gedaan met een reeks gedichten die GPT-3 zo vriendelijk was te componeren, en ja, vaak konden de proefkonijnen de menselijke van de computercreaties niet onderscheiden. Kortom, over de duurzame productie van poëzie (niet alleen in het Engels, maar in alle talen waarvan voldoende materiaal op het internet circuleert) lijkt niemand zich nog zorgen te hoeven maken: ze is finaal verzekerd zonder dat een dichter zich hoeft uit te putten of uit armoede dagelijks wit brood moet eten. Hetzelfde geldt trouwens voor de duurzame productie van symfonieën, choreografieën en haute couture, want volgens Starnino schudt de artificiële intelligentie van vandaag ook dat allemaal uit haar (alweer spreekwoordelijke) mouw. Over de elektriciteitsrekening van die duurzaamheid hebben we het nu even niet. Dat moet dan later maar opgelost worden.

5. EEN KLEINE CASUS: WARSAN SHIRE

Diversificatie, de impact van socials met de bijhorende esthetiek, de multimediale koppeling met muziek en *la société du spectacle*, het belang van poëzie buiten het boek: misschien is het tijd voor één gebundeld voorbeeld dat voldoende symptomatisch is om het onregelmatige carrièreverloop dat zoiets vandaag oplevert te belichten. Het voorbeeld komt uit een artikel door Alexis Okeowo dat begin 2022 in *The New Yorker* verscheen. Heel wat klassiek georiënteerde lezers zullen nog niet van Warsan Shire gehoord hebben. Nochtans werd ze als jonge dichteres al opgenomen in de eerbiedwaardige Britse Royal Society of Literature. En opmerkelijk genoeg gebeurde dit nog vóór haar eerste dichtbundel bij een grote uitgeverij verscheen. Shire is van Somalische afkomst, werd in 1988 in Kenia geboren, maar is opgegroeid in Noordwest-Londen, als dochter van twee politieke vluchtelingen. Ze leerde de trauma’s van Somalische vluchtelingen in de diaspora van dichtbij kennen, was tussen haar negende en elfde twee jaar dakloos en kende een moeilijke tienertijd. Gaandeweg werd ze echter gestimuleerd om haar talent voor poëzie te ontwikkelen en op haar tweeëntwintigste studeerde ze af met een diploma creatief schrijven van de London Metropolitan University. Haar eerste handvol

gepubliceerde gedichten – niet meer dan een zogenaamde *chapbook* (een minibundeltje met een papieren wikkel errond) – verscheen bij een kleine alternatieve uitgeverij zonder winst oogmerk, *flipped eye*, en werd door niemand in de media opgepikt. Dus besloot ze haar gedichten rechtstreeks op het sociaal netwerk Tumblr te gooien. Tumblr was in die jaren vooral een uitlaatklep voor millennials om hun donkere gedachten multimediaal met elkaar te delen (Burt, 2022, p. 30-32). Zo leerde Shire ook haar latere echtgenoot kennen, die als sociaal werker in Californië haar gedichten voor zijn jeugdwerk gebruikte en online bevriend raakte. Intussen is Shire verhuisd naar Los Angeles.

De periode op Tumblr duurde slechts twee jaar, maar stak wel de lont in het kruitvat. In 2010 verbleef Shire bij Somalische vluchtelingen in Rome en daar schreef ze ‘Home’, een gedicht dat aanvangt met de volgende regels:

no one leaves home unless
home is the mouth of a shark
you only run for the border
when you see the whole city running as well⁸

Het gedicht begon zich online te verspreiden tot het als een lopend vuurtje rondging tijdens de grote vluchtelingencrisis in het midden van de jaren 2010. Het raakte zo bekend dat de Londense *Times* er in een editoriaal uit citeerde, steracteur Benedict Cumberbatch het op een Londens podium voorlas en er in de VS regels uit verschenen op protestborden tegen de ban op reizen uit moslimlanden die president Trump instelde.

Zo kon het gebeuren dat, nog altijd lang voor Shire een eerste volwaardig boek op haar naam had staan, ze een mailtje kreeg van een manager van het popicoon Beyoncé met de vraag om met de zangeres samen te werken. Het ging om de film die het succesalbum *Lemonade* moest begeleiden. Die film werd uiteindelijk opgebouwd volgens de poëtische structuur die Shire aanleverde en mengde de muziek uit het album met gedichten van Shire die Beyoncé voorlas. De samenwerking kreeg een vervolg in de muziekfilm *Black Is King* die de zangeres enkele jaren later maakte. En pas dan, na al die wereldwijde activiteit en online beroemdheid, volgde het klassieke medium van een boek bij een grote uitgeverij. Dat boek, *Bless the Daughter Raised by a Voice in Her Head*, biedt een portret van de Somalische diaspora in een mengvorm van poëzie en reportage en is in maart 2022 bij Random House verschenen. In haar volgende bundel wil

⁸ Het gedicht is makkelijk online te vinden, bijvoorbeeld op <<https://www.facinghistory.org/resource-library/home-warsan-shire>> [22 december 2022].

Shire vermijden dat haar dichterschap blijvend tot dit migratiethema wordt herleid en, niet minder kenmerkend voor een millennial, neemt ze zich voor om over mentale gezondheid te gaan schrijven.

6. NIEUWE DIGITALE VORMEN VAN CONSUMPTIE

Een van de opvallende aspecten van de nog jonge loopbaan van Warsan Shire is het transnationale karakter ervan. Mijn beknopte schets ging van Somalië naar Kenia naar Londen, Rome en Los Angeles. Omdat we intussen bij veranderingen in de consumptie van poëzie zijn aangekomen, lijkt het zinvol in dit opzicht nog drie extra voorbeelden van globalisering en multimedialisering toe te voegen. Op 24 april 2022 organiseerde de Britse uitgeverij Cinnamon Press een Zoomsessie om twee dichtbundels tegelijk te lanceren. De ene dichter, Omar Sabbagh, was afkomstig uit Libanon maar ging vanuit Dubai online om zijn verzen voor te lezen, terwijl de andere, Edward Ragg, een Engelsman is die vanuit Beijing voorlas, zijn vaste woonplaats omdat hij de Chinezen de geneugten van de wijncultuur probeert bij te brengen.⁹ Beiden hebben doctorstitels uit het Verenigd Koninkrijk maar zijn dus over de planeet uitgezwermd. Het onlinepubliek was geografisch dusdanig verspreid dat sommigen in de vroege ochtend, anderen 's avonds laat naar de gedichten zaten te luisteren. Dit soort globalisering van de collectieve consumptie van gedichten in real time, waarbij een select groepje liefhebbers van overal ter wereld samenkomt om wat verzen te savoureren, was tot voor kort vanzelfsprekend ondenkbaar.

Wat de lancering van de bundels bij Cinnamon Press op een vluchtige manier ensceneerde, gebeurt intussen op veel grotere structurele schaal. Een voorbeeld is het succesverhaal van ModPo, het geesteskind van Al Filreis aan de Universiteit van Pennsylvania. Hier gaat het om een zogenaamde MOOC, een *massive open online course*, in dit geval gewijd aan de moderne en hedendaagse Amerikaanse poëzie.¹⁰ De MOOC werd al in 2012 opgestart en heeft een zekere referentiestatus in zijn soort verworven. Elk jaar in de vroege herfst biedt ModPo een gratis cursus van tien weken aan die deelnemers aan de eigen behoeften en mogelijkheden kunnen aanpassen, met wekelijks interactieve webcasts waarin Filreis en een groep onderwijsassistenten live over

⁹ De respectieve bundels heten *Morning Lit: Portals after Alia* (Sabbagh) en *And Then the Rain Came* (Ragg).

¹⁰ Zie <<https://www.coursera.org/learn/modpo>> en <<https://www.modpo.org>> [24 december 2022].

gedichten discussiëren, maar ook met een heleboel videomateriaal en podcasts, waaronder paneldebatten met dichters, vijfminutenvideo's waarin gedichten kort worden besproken, de mogelijkheid om wekelijks essays in te sturen die zowel door een onderwijsassistent als via onderlinge peerreview begeleid worden en op het eind een certificaat voor de cursus opleveren, de uitnodiging om overal ter wereld in de eigen omgeving bijeenkomsten te organiseren om poëzie gezamenlijk te bespreken, enzovoort. De formule heeft al flink wat prijzen gewonnen en trekt verscheidene tienduizenden deelnemers per jaar aan, ook al slaagt slechts een beperkt percentage erin het cursus-traject te voltooien en een certificaat te behalen. Aan de Harvarduniversiteit doet Elisa New daar voor haar Poetry in America-serie al een paar jaar lang een heus televisiekanaal bovenop, waarmee ze naar verluidt deelnemers in zo'n honderdvijftig landen bereikt.¹¹

Bij ModPo is het uitdrukkelijk de bedoeling de lectuur van poëzie niet alleen democratisch te verspreiden maar ook te socialiseren – als iets wat beter samen dan solitair gebeurt. Tegelijk is de MOOC gekoppeld aan andere hulpmiddelen die op het gepaste moment individueel gebruikt kunnen worden, waaronder het opnamearchief van Penn Sound.¹² Dit archief bevat tienduizenden gratis te beluisteren klankopnames van dichters die eigen werk voorlezen, waaronder heel wat illustere gestorven grootheden maar ook tal van onbekende dichters van ver buiten het Engelse taalgebied. Volgens een artikel uit 2017 dat in *PMLA* verscheen, zouden de downloads per maand in de miljoenen lopen (Dimock, 2017, p. 1093). Het succes van Penn Sound leidt op zijn beurt tot een derde en laatste voorbeeld van de manier waarop de consumptie van poëzie online aangezwengeld wordt: de website van de Poetry Foundation in de VS. Deze literaire stichting werd in 2003 opgericht dankzij een legaat van tweehonderd miljoen dollar waarmee Ruth Lilly het iconische tijdschrift *Poetry* (en bij uitbreiding de hele poëzie) de eenentwintigste eeuw in wou katapulteren.¹³ Door dit legaat is de organisatie onder andere in staat geweest om een eigen peperduur gebouw in hartje Chicago te laten optrekken, waar behalve een copieuze bibliotheek ook ruimte is voor lokale evenementen. In tegenstelling tot de ModPo van Filreis, die via *crowdsourcing* uitgegroeid is tot een ware gemeenschap en drijft op interactieve buzz, gaat het bij

¹¹ Zie Bicher, 2015 voor een bespreking van zowel ModPo als het internationale bereik van Poetry in America, en <<https://www.poetryinamerica.org/tv-series/>> voor de televisieserie zelf. Voor haar tv-medium zet New hard in op gesprekken met *celebrities* uit de wereld van politiek, sport en muziek.

¹² Zie <<https://writing.upenn.edu/pennsound/>> [24 december 2022].

¹³ Zie <https://en.wikipedia.org/wiki/Poetry_Foundation> [24 december 2022].

de website van de Poetry Foundation (www.poetryfoundation.org) om het maximaal aanreiken van kwalitatief hoogstaand materiaal dat door individuele bezoekers à la carte geconsumeerd kan worden. Naast ontelbare gedichten, zorgvuldig aangevuld met portretten van dichters en verdeeld in allerlei mogelijke geografische en thematische clusters, vindt de gebruiker er tal van essays en interviews over poëzie, een spraakmakende blog, pedagogisch materiaal voor zowel studenten als docenten op verschillende onderwijsniveaus, video's en podcasts, enzovoort.¹⁴ Uiteraard is het mogelijk om kritische bedenkingen bij de selectieprincipes en presentatie van al dit fraais te hebben, met als belangrijkste dat de voertaal opnieuw het Engels is en het platform dus flink bijdraagt tot de culturele scheeftrekkingen waarin het mondiale kapitalisme excelleert, maar voor iemand die occasioneel een keuzevak doceert met als doel bachelorstudenten in de rijkdom en diversiteit van de contemporaine Engelstalige poëzie uit alle hoeken van de wereld in te wijden, is de website van de Poetry Foundation een droom. Dankzij dit onuitputtelijke onlinemateriaal hebben mijn studenten geen handboek meer nodig en kunnen ze bovendien aangezet worden om doorlopend hun eigen smaken en interesses te exploreren.

7. ACADEMISCH POËZIEONDERZOEK: SYMPTOMEN VAN EEN OGENSCHIJNLIJKE CRISIS

Zoveel zal intussen duidelijk zijn: op het vlak van de productie, circulatie en consumptie van poëzie lijkt het aanbod voor liefhebbers uitgebreider dan ooit tevoren. Maar hoe zit dat ten slotte met het academische onderzoek over de poëzie – die zogenaamde poëziewetenschap? Om de zaken in deze kortere tweede helft van mijn bijdrage aanschouwelijk en overzichtelijk te maken, lijkt het niet slecht om van binnenuit te beginnen en naar buiten te werken. Aan de masterstudenten Engels van de Universiteit Antwerpen bied ik al jaren een seminarie over Wallace Stevens aan. Laten we als gedachte-experiment even terugkeren op de artificiële intelligentie van GPT, het programma dat er op zijn algoritmische wijze zo wonderwel in slaagt gratis poëzie af te leveren. Volgens Starnino is iemand mij te snel af geweest door ook de poëzie van Stevens aan

¹⁴ Aangepast aan de schaalgrootte van het Nederlandse taalgebied verdient Gedichten.nl hier net zo goed een vermelding. Ook bij deze site vallen de consumptiecijfers op. Volgens Van der Starre werd het gedicht 'liefde' van Lucebert in de periode tussen de opstart van de website en medio 2020 meer dan 140.000 keer bekeken (Van der Starre, 2021, p. 67).

GPT-3 voor te leggen en het programma om enkele extra verzen te vragen. Dat leidde tot volgend resultaat:

I must have
Grey thoughts and blue thoughts walk with me
If I am to go away at all. (geciteerd in Starnino, 2022)

Een pluim voor GPT-3! Het programma laat ons weliswaar niet weten of het hier om een parodie of een pastiche gaat, maar we kunnen in dit terzets inderdaad aspecten van de Stevenssignatuur herkennen. Het voorbeeld is echter vooral interessant, lijkt me, omdat het op een indirecte manier duidelijk maakt waarom het zo belangrijk is als lezer van artistiek ambitieuze poëzie niet alleen hermeneutische vaardigheden te ontwikkelen, maar ook voldoende ervaring met het genre op te doen en de nodige tijd vrij te maken om verzen in detail te bekijken. Pas in een specialistisch seminarie over Stevens, met andere woorden, kunnen studenten gaan inzien en verklaren waarom deze versregels volstrekt fake zijn en lezers er zo weinig aan hebben. Zoals Starnino terecht argumenteert, staan de meeste propagandisten van de artificiële intelligentie, die graag aan zulke poëtische voorbeelden als ultiem bewijsstuk refereren, zelden stil bij wat menselijke creativiteit juist inhoudt, hoe gedichten als kunstvorm werken, hoe ze op elkaar en hun culturomgeving inspelen, wat het is dat we van poëzie verwachten, of wat ze precies met ons doet. Voor dat soort reflectie moet je tijd en ruimte vrijmaken, bijvoorbeeld door er één keer per week met een kleine groep mensen een aantal uur in een leslokaal over te discussiëren.

Bij het geïntendeerde publiek van deze *Verlagen & Mededelingen* zullen heel wat lezers hopelijk nog denken dat zoiets vanzelf spreekt: een seminarie op masterniveau over moderne poëzie in een opleiding Taal- en Letterkunde, dat is toch evident? Bij nader inzicht blijken er echter processen aan de gang te zijn waardoor dit lang niet meer zo evident is. Toen ik in 2005 aan de Universiteit Antwerpen begon, tekende ik samen met twee collega's voor een algemene inleiding op de drie grote literaire genres in de eerste bachelor Taal- en Letterkunde. We vonden het toen nog aangewezen dat alle studenten, los van de talen die ze studeerden, ingewijd werden in de literaire studie van het proza, het drama en de poëzie. Een vijftal jaar geleden hebben we dat algemene opleidingsonderdeel in het kader van een ingrijpende programmahervorming stopgezet en vervangen door nieuwe inhoud. De letterkundige collega's moesten voortaan elk binnen hun eigen taalgebied uitleggen wat er bij de lectuur van gedichten kwam kijken. Intussen vertrokken een heleboel babyboomers met uitgesproken expertise op het vlak van de poëzie een voor een

met emeritaat. Zoiets is een geleidelijk en sluipend proces, waarbij niemand in de opleiding, zover ik weet, actief is blijven stilstaan. Het netto resultaat vandaag is echter wel dat van alle vastbenoemde collega's in de vijf letterkundige specialisaties die studenten in Antwerpen kunnen studeren (Nederlands, Engels, Frans, Duits en Spaans) ik de enige overgebleven poëziespecialist ben voor literatuur uit de moderne tijden. Alleen in het studiegebied van de oude Nederlandse letterkunde blijft poëzie een belangrijke component in het onderzoek.

Bij navraag blijkt een soortgelijk proces de afgelopen jaren ook aan de andere Vlaamse universiteiten bezig te zijn geweest: de meeste poëzie-experts voor de moderne periode (vanaf grofweg de achttiende eeuw tot vandaag) zijn geruisloos met emeritaat vertrokken en niet door nieuwe deskundigen vervangen; het handvol specialisten dat overblijft, gaat op zijn beurt vaak in de richting van de uitgang. De resultaten van die trend zijn onder andere af te lezen aan het lijfblad van de vereniging voor literatuurwetenschappers in Vlaanderen, het *Cahier voor Literatuurwetenschap (CLW)*. Tijdens de periode 2011-2021 publiceerde dit jaarboek een vijftienentigtal essays (redactionele inleidingen inbegrepen). Daarvan gingen er slechts negen over poëzie – minder dan 10% dus. En bij dat cijfer horen enkele kanttekeningen. Zo behandelden de twee meest recente bijdragen Hebreeuwse en Latijnse poëzie. Verder was er één essay van mijn hand, werd er één (over liedjesteeksten) geschreven door de in Nederland werkzame Geert Buelens, en kwam één essay uit de pen van Hans Vandevoorde, wiens emeritaat aan de VUB snel dichterbij komt. Van de vier overblijvende auteurs is vandaag niemand nog actief aan Vlaamse universiteiten.

Op een bepaalde manier lijken we in de Vlaamse universitaire context niettemin nog van geluk te mogen spreken. Er bestaat gezien de structurele nood aan bezuinigingen wel doorlopend institutionele druk vanuit centrale onderwijs-gremia om zich binnen opleidingen te buigen over mastervakken met een lage bezettingsgraad (waartoe seminaries over poëzie doorgaans behoren), maar het Vlaamse hogeronderwijslandschap is in se conservatief en in decreta-
le tafelen gebeiteld: bestaande opleidingen worden nauwelijks afgeschaft, nieuwe slechts mondjesmaat toegevoegd. Daarenboven blijft het bestuur van Vlaamse universiteiten getuigen van een pragmatische ingesteldheid; het wordt niet zomaar overgeleverd aan de kille cijferlogica van een externe managementklasse. In de Angelsaksische wereld en Nederland, twee culturomgevingen waarin het vrijemarktmodel in het hoger onderwijs een stuk dominantier is, zijn de ingrepen in het programma-aanbod vaak radicaler – en bijgevolg nefaster voor het kwetsbare, weinig rendabele studiegebied van de

poëzie.¹⁵ Het is al meer dan tien jaar geleden dat ik Geert Buelens als hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht hoorde klagen dat het hem onmogelijk werd gemaakt een vak over moderne poëzie in de meer artistieke invulling van het woord te doceren, hoewel hij zelf niet alleen specialist in de materie is, maar ook een gepubliceerd dichter. Hij werd immers bedrijfsmatig gedwongen om voor elke mastercursus een zodanig hoog aantal inschrijvingen te behalen dat hij van de weeromstuit een inhoud moest kneden die vooral rond liedjesteksten in de popmuziek draaide. (Vandaar de net vermelde bijdrage aan het *CLW*.) Dat was toen. Als we de doceropdracht van collega Buelens voor het academiejaar 2022-2023 bekijken, valt op dat van de zes cursussen die hij doceert, geen enkele nog toegespitst is op de poëzie, ook niet op liedjesteksten.

In de Angelsaksische wereld is de achteruitgang al even onmiskenbaar. Vooral aan universiteiten in de VS zijn het literatuuronderwijs en -onderzoek sinds de financiële crisis van 2008 in een neerwaartse spiraal terechtgekomen. Enkele cijfers illustreren dit. In 2018 stelde Eric Hayot vast dat het aantal vacatures voor tenuretrackposities in de *humanities* op tien jaar tijd meer dan gehalveerd was (Hayot, 2018). Specifiek voor het vakgebied van de letterkunde noteerde David Laurence voor de periode 1995-2016 een bijna-verdubbeling van het percentage van personeelsleden met een aanstelling zonder uitzicht op een benoeming (Laurence, 2019). Meer algemeen gaf de American Association of University Professors aan dat maar liefst 73% van alle doceropdrachten aan Amerikaanse universiteiten in 2016 door niet-benoemde medewerkers (in de vorm van zogenaamd contingent arbeid) werd verricht.¹⁶ Precieze cijfers over de afname van het aantal proefschriften en vacatures in het veld van de poëziestudie zijn moeilijk te vinden, maar als hoofdredacteur van een wetenschappelijk tijdschrift over een dichter dat op de Amerikaanse markt verschijnt, volg ik de situatie voldoende op de voet om te merken dat de terugloop aanzienlijk moet zijn. Bij de recente zoektocht naar een opvolger voor mijn hoofdredacteurschap kwamen de voorbeelden vlot binnenwaaien, met als kers op de taart dat van een veertiger die een paar jaar terug tot hoogleraar werd benoemd, maar net te horen had gekregen dat zijn *liberal arts college* om economische redenen het programma-aanbod volledig in de richting van de nieuwste technologieën wou sturen en hij daarom ofwel ontslagen zou

¹⁵ In zijn recente toespraak tot het Vlaams Parlement noteert Buelens dat in vier vijfde van de OESO-landen het aantal studenten Taal- en Letterkunde van de moedertaal daalt (Buelens), maar in Nederland heeft zoets alvast ook geleid tot het afschaffen van de opleiding Nederlands aan de VU in Amsterdam, een ingreep die in Vlaanderen veel minder denkbaar is.

¹⁶ Zie <<https://www.aaup.org/news/data-snapshot-contingent-faculty-us-higher-ed>> [6 januari 2023].

worden ofwel een dusdanig zware lesopdracht over onderwerpen als ‘literatuur en sport’ opgelegd zou krijgen dat van enig onderzoek over poëzie geen sprake meer kon zijn. De man maakte zich op om de academische wereld te verlaten.

Toch vergen zulke internationale vergelijkingen tegelijk ook nuancering. De aangehaalde voorbeelden uit Nederland en de VS zijn in die mate relevant dat Vlaanderen en Nederland één taalgebied vormen, waardoor alvast het academische onderzoek over poëzie in het Nederlands een kwestie van gedeeld belang is, en dat ontwikkelingen in de VS bij uitstek de krachten van een kapitalistische logica in het hedendaagse academische bedrijf belichamen – krachten die nog versterkt worden door het primaat van het Engels als wereldwijde wetenschappelijke voertaal. Maar het is altijd verraderlijk om complexe culturele processen uit één land te extrapoleren naar een ander. Een gedetailleerd vergelijkend onderzoek binnen Europa zou ongetwijfeld – zoals doorgaans met Europese casussen – een waaier aan culturele verschillen naar boven halen. In de Romaanse cultuurgebieden, waar men zowel maatschappelijk als academisch meer vasthoudt aan intellectueel debat en artistiek erfgoed dan in Vlaanderen, is het aannemelijk dat de status van de poëziestudie aan universiteiten minder snel – of in sommige gevallen misschien helemaal niet – afbrokkelt. De beperkte persoonlijke contacten die ik op dit vlak onderhoud, suggereren alvast dat er in Franstalig België en Frankrijk nog altijd relatief veel collega’s op het terrein van de poëziestudie actief zijn.

Kijken we nog breder, dan loont het de moeite om ook even buiten de trans-Atlantische context te treden. Dezelfde Edward Ragg wiens recente dichtbundel online gelanceerd werd, doceerde een tiental jaar Engelstalige literatuur aan Tsinghua University, een topuniversiteit in China. Hem trof vooral de radicaal verschillende attitude van Chinese studenten tegenover het lezen van poëzie. Het genre heeft voor hen niets intimiderends omdat poëzie al eeuwenlang een prestigieus communicatiemiddel is, waardoor zelfs studenten in de ingenieurs- of computerwetenschappen er evident belang aan hechten. Op sociale media bestaan bijgevolg talrijke gemeenschappen die zich zowel aan Chinese als aan buitenlandse poëzie wijden. Omdat het genre van jongs af aan bovendien een belangrijke pedagogische rol bij het aanleren van de Chinese taal speelt, ‘it is not uncommon to find Beijing taxi drivers who are happy to recite the poems they learned in school’ (Ragg, 2017, p. 217). Aangezien Chinese studenten ten slotte meer geoefend zijn in het memoriseren van teksten, zijn ze door de bank sneller geneigd gedichten uit het hoofd te leren, ook in vreemde talen, waardoor ze makkelijk met poëtische kruisverbanden gaan jongleren. Alle poëzie die ze tegenkomen wordt prompt opgenomen in een

omvangrijk intertekstueel netwerk dat reeds voorhanden is en met plezier wordt uitgebreid.

Een ander ogenschijnlijk tegenvoorbeeld is transnationaal en uitgesproken specialistisch van aard. Het behelst de oprichting van het International Network for the Study of Lyric (INSL), ook bekend als lyricology.org, een netwerk waarbij mijn eminente Leuvense collega Jan Baetens intensief betrokken is.¹⁷ Het telt intussen een driehonderdtal leden verspreid over vijf continenten (weliswaar zonder dat iemand lidgeld hoeft te betalen). Al een aantal afleveringen slaagt de INSL erin om tweejaarlijks een conferentie te organiseren. Het startjaar van het netwerk, 2015, was toevallig ook het jaar waarin een vermaard professor aan Cornell University, Jonathan Culler, zijn spraakmakende *Theory of the Lyric* publiceerde bij Harvard University Press. Volgens nog een gereputeerd theoreticus, Charles Altieri van de Universiteit van Californië in Berkeley, zouden de Angelsaksische en Duitse leden elkaar al flink in de haren zijn gevlogen over de vraag of er bij de studie van de lyriek standaard moet worden uitgegaan van een spreker (naar analogie met de verteller in de narratologie) of net niet, zoals Culler prefereert. Zelfs voor wereldwijd gedeelde theoretische reflectie over fundamentele vraagstukken rondom de lyriek is dus nog altijd toekomst. Al gebiedt de eerlijkheid eraan toe te voegen dat de collega's Baetens, Culler en Altieri alle drie met emeritaat zijn.

8. OORZAKEN EN MOGELIJKE OPLOSSINGEN VOOR DE CRISIS IN HET POËZIEONDERZOEK

Het overzicht onder de vorige tussentitel bleef bewust vaag over de aard van de processen die aan de gang zijn waardoor het poëzieonderzoek in Vlaanderen aan een trage, nauwelijks opgemerkte verstikkingsdood bezig lijkt te zijn. Het wordt tijd om na te denken over mogelijke oorzaken van de relatieve neergang. Een natuurwet is het immers niet. Evenmin is het een sociologisch proces waarvan we zonder meer akte kunnen nemen als we de volledige bandbreedte van de literatuur als expressievorm in stand willen houden. Vanuit historisch oogpunt blijft de poëzie immers de primus inter pares onder de literaire kunstvormen, hoeveel verminderd haar maatschappelijke status ook mag zijn en hoeveel populaire varianten er vandaag ook circuleren. Net zomin als we ons een opleiding in de kunstwetenschappen kunnen voorstellen waarin geen cursussen over schilderkunst of de symfonische traditie worden

¹⁷ Zie <<https://lyricology.org>> [26 december 2022].

gedoceed en geen enkele onderzoeker zich nog bekwaamt in het oeuvre van Cézanne of Beethoven, is een opleiding in de letterkunde zonder substantiële aandacht voor (de volledige geschiedenis van) de poëzie en zonder internationale experts in het genre een onwenselijke verschraling.

Om die verschraling te kunnen aanpakken is alvast één vaststelling cruciaal: van een verregaande desinteresse onder letterkundige collega's in Vlaanderen lijkt geen sprake. Gedichten zijn niet volledig uit het programma-aanbod verdwenen: ze blijven een vanzelfsprekende component in de historische overzichtscursussen die in de meeste taalspecialisaties worden aangeboden. Heel wat collega's noteren nog steeds dat ze die teksten met plezier doceren, al haasten ze zich om toe te voegen dat ze zelf geen expert zijn en de behandeling uiteraard oppervlakkig blijft. Vooral korte gedichten lenen zich dan ook prima tot klassikale discussie, zowel in hoorcolleges als in kleinere groepen, omdat de aandacht zich op één overzichtelijke tekst toespitst – net zoals het pedagogisch dankbaar is om een geprojecteerde afbeelding van een schilderij te analyseren. Bovendien kunnen de muzikale kwaliteiten van de poëzie – een esthetische dimensie die vaak onderschat wordt – in een leeromgeving actief tot klinken worden gebracht. Romans zijn didactisch veel onhandiger: alleen specifieke passages kunnen van dichtbij bekeken worden; alle andere discussies zijn afhankelijk van de manier waarop studenten zich de voorafgaande lectuur herinneren en van hun vermogen om op een veeleer abstract niveau over structuur, verteller, setting, personages, historische context en dies meer te reflecteren. Het probleem is dus niet dat er in de historische overzichten tijdens de bachelorjaren geen aandacht voor poëzie meer is, maar dat het vaak bij die eerste kennismaking blijft. Het is de verdiepende behandeling, vooral op masterniveau en voor de literatuur van de moderne tijden, die mondjesmaat verminderd tot helemaal verdwenen is, en het is de afname van poëziespecialisten die ervoor zorgt dat de verdieping niet langer gebeurt.

Hoe is het kunnen gebeuren dat zoveel specialisten met emeritaat zijn vertrokken en niet door vergelijkbare experts werden vervangen? Voor een deel is de geleidelijke omslag wellicht toe te schrijven aan een historische correctie en slingerbeweging. Kijken we dertig of veertig jaar terug in de tijd, dan stellen we vast dat er eigenlijk een overwicht aan poëziespecialisten onder Vlaamse literatuurprofessoren was. Wie in de naoorlogse periode literatuur studeerde, werd nog volop gevormd met de idee dat de dichtkunst het meest complexe en uitdagende genre was waarin men als onderzoeker bij uitstek kon excelleren. De distinctiedrang die Bourdieu aan het eind van de jaren zeventig als conceptueel referentiekader naar voren schoof, werkte toen verre gaand – en dus onevenwichtig – in het voordeel van de poëzie. Het is niet

moeilijk om vanop enige afstand te observeren dat zich in het literaire veld tijdens diezelfde periode een onmiskenbare verschuiving heeft doorgezet: het algemene prestige van poëzie is afgekald terwijl de narratieve kunsten zich een stuk beter in stand hebben gehouden en verhoudingsgewijs dominant zijn geworden. Qua maatschappelijk prestige hebben romans het op hun beurt niet makkelijk gekregen tegenover de vloedgolf aan audiovisuele en digitale media, maar ze zijn die media wel rechtstreeks of onrechtstreeks blijven voeden en aanvullen, en ze komen nog altijd mee tegemoet aan de fundamentele menselijke behoefte aan verhalen. De behoefte aan persoonlijke expressie daarentegen, waarop de lyrische poëzie traditioneel inspeelde, vond andere kanalen in vooral de populaire muziek en sociale media. Over een periode van een halve eeuw bekeken moet er in literatuurdepartementen dus sprake zijn geweest van heel wat druk van onderuit, waarbij jongere generaties meer aandacht voor fictie vroegen en nieuwe vacatures erop gericht werden dit aanbod uit te breiden.

Het ziet ernaar uit dat dit geleidelijke en op zich volstrekt begrijpelijke proces mettertijd een zodanige evidentie is geworden dat weinigen er nog bij stilstonden. Bovendien lijkt het erop dat de algemene verschuiving in maatschappelijke status onder literaire genres hand in hand is gegaan met een aantal interne academische beleidsprocessen. Zo is het concurrerende marktdenken bij programmahervormingen aanzienlijk toegenomen. Inhoudelijk wordt het universitaire aanbod meer dan ooit gedreven door pogingen om in te spelen op de interesses van studenten. In een culturomgeving waarin vooral artistiek gedreven poëzie door de meeste beginners als moeilijk, formalistisch en elitair wordt ervaren, vermindert automatisch de vraag naar verdiepende cursussen erover. Hoewel er altijd gemotiveerde studenten overblijven die graag meer les over poëzie zouden krijgen (ze laten hun stem soms horen), vormen ze per definitie een minderheid. Daartegenover staat een toenemende vraag naar maatschappelijk relevante inhouden, die reiken van identiteitskwesies op het vlak van gender, seksualiteit of etniciteit tot dekolonisering van de canon, inzichten in migratie en globaliseringsprocessen, ecologische duurzaamheid en de klimaatcrisis, de populaire en mediacultuur, autonome vormen van jeugdcultuur (waaronder nieuw te bestuderen genres als *young adult fiction*), enzoverder. Zulke inhouden zijn vooral thematisch van aard en laten zich in het geval van een letterkundige opleiding liever via romans bestuderen, omdat dat genre ze in herkenbare verhalen giet en de sociale interactie tussen personages in een uitgewerkte culturele context focaliseert. Bij dit alles is dan de jongste decennia de explosieve ontwikkeling van een digitale levensstijl gekomen. Die vergt op zich de nodige aandacht in het programma-aanbod, waar

ruimte gemaakt dient te worden voor digitale vaardigheden en de vele mogelijkheden van digitaal onderzoek. Het nettoresultaat is een structureel conflict tussen vraag en aanbod: in de Vlaamse universitaire context, waarin studenten zowel taalkunde als letterkunde in twee verschillende talen dienen te studeren, is het aantal beschikbare uren voor de letterkundige studie per taal uiterst beperkt, waardoor cursussen die zich louter op poëzie toespitsen als vanzelf moeten wijken voor de genoemde nieuwe inhoud.

Bij deze verschuiving bestaat er ongetwijfeld ook een wisselwerking tussen onderwijs en onderzoek. Aanwervingen en carrières zijn steeds meer afhankelijk van het vermogen om externe financiering aan te trekken. Maar wat bij de bestaande financieringsorganen primeert, is onderzoek dat aan een aantal criteria voldoet: het kan als innovierend worden beschouwd, is maatschappelijk relevant en laat zich ‘valoriseren’, en/of haakt aan bij STEM-richtingen. Een indruk van innovatie wordt in de literatuurwetenschap vooral gewekt door de ontdekking en toepassing van theoretische en methodologische trends. Die volgen elkaar in sneltreinvaart op, gedreven door een vorm van academisch kapitalisme waarbij onderzoekers zichzelf in de markt dienen te zetten als vernieuwers in hun discipline (Riley, 2017). Zoiets heeft een beoordelingskader geïnstitutionaliseerd waarin traditionele kennisgebieden en de langzame ontwikkeling van elementaire vaardigheden bewust of onbewust minder ondersteund worden omdat ze voor ouderwets of vanzelfsprekend worden aangezien. Wie bijgevolg financiering zoekt voor het arbeidsintensieve werk dat gepaard gaat met het assimileren van de omvangrijke historische traditie waarnaar gedichten intertekstueel verwijzen, en daarbij verdiepend onderzoek wil doen naar het werk van één of meer canonieke dichters, sluit al snel minder goed aan bij het criterium van de innovatie. Maatschappelijke relevantie is dan weer makkelijker te beargumenteren door een corpus van narratieve teksten te bestuderen. Het heil dat ten slotte verwacht wordt van onderzoek in de *digital humanities* – en bij uitbreiding van alle *new humanities* die het primaat van de STEM-wetenschappen versterken – blijkt eveneens nefast voor de studie van de poëzie (Williams, 2019). Zulk onderzoek zuigt veel middelen naar zich toe en verschuift de aandacht naar technologisch gestuurde vormen van *distant reading*, die, hoe boeiend resultaten ook zijn, de ontwikkeling van individuele *close reading skills* – onontbeerlijk voor de poëziekritiek – verder in de marge duwen.

Het lijkt er dus op alsof de bestaande financieringskanalen met de jaren een paradoxaal effect hebben gesorteerd: enerzijds hebben ze het wetenschappelijk onderzoek over literatuur in talrijke richtingen verbreed en opengetrokken, anderzijds hebben ze het op een sluipende manier versmald en verschaald. Zoiets hebben ze bovendien gedaan zonder een langetermijnvisie

voor het volledige landschap in concrete vakgebieden te ontwikkelen, want het uittekenen van zo'n visie behoort niet tot het takenpakket van commissieleden die aanvragen op hun excellentie beoordelen (en hun handen hiermee meer dan vol hebben). Van de weeromstuit blijken hierdoor blinde vlekken in het beleid van de literatuurdepartementen te zijn ontstaan. Bij het opstellen van vacatures en de beoordeling van wetenschappelijke prestaties is de hoofdbekommernis immers geworden wie of wat goed scoort, niet de vraag of er nog specialisten in de poëzie overblijven. Het is bij dat laatste ook allesbehalve vanzelfsprekend om een minimum in te stellen, vooral aan de minder grote universiteiten of voor talen die relatief weinig studenten aantrekken: daar beperkt het docentenkader zich vaak tot een of twee personen die moeten instaan voor de volledige letterkunde in het betrokken taalgebied. Dan is de huiver om grotendeels of uitsluitend op een poëzie-expert in te zetten erg begrijpelijk.

Betekent dit finaal dat er té veel dwingende processen zijn die het effectief onmogelijk maken om het academische poëzieonderzoek in Vlaanderen weer aan te zwengelen? Hopelijk niet. Eén significante verbetering in het beleid zou al mogelijk zijn als de huidige competitieve logica rond financiering van wetenschappelijk onderzoek een stuk bijgesteld zou worden. Geef een vorm van basisfinanciering aan elke benoemde onderzoeker en het wordt mogelijk autonoom accenten te plaatsen en eigen keuzes te gaan maken die beter inspelen op wat een bepaalde onderzoeksgroep of opleiding nodig heeft. Dan volstaat het dat enkele docenten ervoor opteren nu en dan een jonge onderzoeker in de richting van de poëzie te sturen om ervoor te zorgen dat het aantal experts weer toeneemt en structureel op peil wordt gehouden. Als daarnaast het besef in literatuurdepartementen groeit dat personeelsbeleidsplannen de nodige aandacht dienen te besteden aan een minimaal aantal specialisten op het terrein van de poëziestudie, en aan de vraag hoe hun expertise zo goed mogelijk in het programma ingezet kan worden zonder louter studenten uit één taalrichting te bereiken, kan een duurzaam evenwicht in het onderwijsaanbod en de onderzoeksactiviteiten gezocht worden. (En waarom geen strategische allianties tussen universiteiten sluiten zodat één poëziekenner aan verschillende instellingen tegelijk kan doceren en onderzoek superviseren? Eén Universiteit Vlaanderen op het niveau van de masteropleidingen zou de schaarse middelen veel beter inzetten en programma's op een hoger internationaal niveau kunnen tillen.) De enorme diversiteit op het vlak van de productie, circulatie en consumptie van de hedendaagse poëzie waarmee dit overzicht aanging, en de indrukwekkende rijkdom van het historische corpus dat het verdient om in leven gehouden te worden, bieden een dusdanig gamma aan mo-

gelijkheden voor onderzoekers dat het onverantwoord zou zijn het genre haast uitsluitend als hobby aan emeriti over te laten. Dat de diegravende aandacht voor poëzie onder studenten en onderzoekers wellicht voorgoed tot een minderheid beperkt blijft, is geen punt. Minderheden hebben ook hun rechten en, zoals Lucebert al zei, alles van waarde is weerloos. Het behoort tot de fundamentele missie van universiteiten om duurzaam in te zetten op gespecialiseerd onderzoek voor en over kwetsbare culturele minderheden. Nergens anders zullen ze die aandacht krijgen.

Literatuurlijst

- Bicher, K. A.** (2015). 'The Web Poet's Society.' *The Atlantic*, 7 januari. <<https://www.theatlantic.com/education/archive/2015/01/web-poets-society/384283/>> [24 december 2022].
- Boehm, R.** (1970). 'Leven in een nieuwe tijd.' In Boehm, R., *Aan het einde van een tijdperk*. Weesp/Berchem: Het Wereldvenster/EPO, 1984, pp. 18-29.
- Buelens, G.** (2023). 'Wil iemand zijn volk weer leren lezen, alstublieft?' *De Standaard*, 4 maart. [10 april 2023].
- Burt, S.** (2022). 'Twitter Stevens, Tumblr Stevens, Trans Stevens.' *The Wallace Stevens Journal*, 46/1: 27-42.
- Culler, J.** (2015). *Theory of the Lyric*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Dickens, C.** (1963). *A Tale of Two Cities*. [1859]. New York: Airmont Books.
- Dimock, W. C.** (2017). 'Editor's Column: Education Populism.' *PMLA*, 132/5: 1089-1096. <https://media.sas.upenn.edu/afilreis/Dimock_Education-Populism.pdf> [24 december 2022].
- Gabbert, E.** (2022). 'The Best Poetry of 2022.' *The New York Times*, 6 december. <<https://www.nytimes.com/2022/12/06/books/review/best-poetry-2022.html>> [18 december 2022].
- Hayot, E.** (2018). 'The Sky Is Falling.' *Profession*, mei. <<https://profession.mla.org/the-sky-is-falling/>> [6 januari 2023].
- Howorth, R.** (2022). 'American Literature Loses Out to Consolidation.' *The New York Times*, 11 augustus. <<https://www.nytimes.com/2022/08/11/opinion/penguin-simon-schuster-publishing.html>> [18 december 2022].
- Laurence, D.** (2019). 'Demand for New Faculty Members, 1995-2016.' *Profession*, winter. <<https://profession.mla.org/demand-for-new-faculty-members-1995-2016/>> [6 januari 2023].
- Okeowo, A.** (2022). 'Pop Poetry.' *The New Yorker*, 14 februari, pp. 28-33.
- Ragg, E.** (2017). "'Read from the Book That Has No Words": Teaching Stevens in China.' *The Wallace Stevens Journal*, 41/2: 217-225.

- Riley, D.** (2017). 'Bourdieu's Class Theory.' *The Catalyst*, 1/2: summer. <<https://catalyst-journal.com/2017/11/bourdieu-class-theory-riley>> [4 april 2023].
- Schwartz, L. K., Goble, L., English, N., & Bailey, R. F.** (2006). *Poetry in America: Review of the Findings*. Chicago: The Poetry Foundation.
- Shire, W.** (2022). *Bless the Daughter Raised by a Voice in Her Head*. New York: Random House.
- Speller, J. R. W.** (2011). *Bourdieu and Literature*. Cambridge: Cambridge Open Book Publishers.
- Starnino, C.** (2022). 'Robots Are Writing Poetry, and Many People Can't Tell the Difference.' *The New Criterion*, 5 mei. <<https://thewalrus.ca/ai-poetry/>> [19 mei 2023].
- Van der Starre, K.** (2017). *Poëzie in Nederland. Een onderzoek naar hoe vaak en op welke manieren volwassenen in Nederland in aanraking komen met poëzie*. Amsterdam: Stichting Lezen. <<https://www.lezen.nl/publicaties/poezie-in-nederland>> [19 mei 2023].
- Van der Starre, K.** (2021). *Poëzie buiten het boek. De circulatie en het gebruik van poëzie*. Proefschrift Universiteit Utrecht. <<https://doi.org/10.33540/436>> [19 mei 2023].
- Williams, J. J.** (2019). 'The New Humanities.' *The Chronicle of Higher Education*, 14 november. <<https://www.chronicle.com/article/the-new-humanities/>> [29 december 2022].